

GEWONE VLAMINGEN ?

De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942

(Deel 2)

LIEVEN SAERENS *

IN ONS EERSTE DEEL (*BEG 15*) BRACHTEN WE DE SIPO-SD ANTWERPEN EN DE SS-STORMBAN ANTWERPEN IN KAART. TEVENS GINGEN WE OP ZOEK NAAR HET AANDEEL VAN ANTWERPSE SS'ERS IN DE JODENRAZZIA'S VAN SEPTEMBER 1942. BIJ DE RAZZIA'S IN DE ANTWERPSE RAVITAILLERINGS-DIENSTEN WERD DE ANTWERPSE SS VOOR HET EERST 'EN BLOC' INGEZET, SAMEN MET LEDEN VAN DE SIPO-SD EN *FELDGENDARMEN*. DAAROP LEEK EEN EERDER 'CHAOTISCHE FASE' TE VOLGEN. IN DIE PERIODE DOORKAMDEN DIVERSE ANTWERPSE SS'ERS DE STAD, OP ZOEK NAAR JODEN EN JOODSE BEZITTINGEN. ZE GINGEN DAARBIJ TEKEER ALS EEN ZOOTJE ONGEREGELD, ZONDER BEGELEIDING VAN DE *FELDGENDARMERIE* EN DE SIPO-SD. IN DIT TWEDE DEEL BEHANDELEN WE DE DAAROPVOLGENDE FASES, VANAF OKTOBER 1942, EN TEKENEN WE EEN GROEPS-PORTRET VAN HET 25-TAL JODENJAGERS-VRIJWILLIGERS. TEVENS GAAN WE IN OP DE NAOORLOGSE AFLOOP : WELKE JODENJAGERS KONDEN VOOR DE RECHTBANK WORDEN GEDAAGD, WAT WAS HUN STRAFMAAT, WELKE OVERWEGINGEN SPEELDEN DAARBIJ EEN ROL EN WANNEER KWAMEN ZE VRIJ ?

V. Twintig Vlaamse SS'ers

Op een avond, omstreeks begin oktober 1942, vroeg de Antwerpse SS-Stormban-leider, *Untersturmführer* August Schollen, een twintigtal vrijwilligers om, samen met de Sipo-SD en de *Feldgendarmarie*, Joden op te sporen. Zoals onder meer kan worden opgemaakt uit naoorlogse verklaringen van de betrokkenen traden volgende SS'ers naar voren : René Bollaerts, Alfons (Fonne) Coppens, Jan De Bie, Emiel De Groof, Gaston Dingenen, Marcel Eeckhout, Willy Jacobs, Albert Jans, Karel (Emiel) Janssens, André Laureys, Paul (Pol) Martens, Gaspard Portocarrero, Pieter Storms, Corneel (Neel) Torfs, Jozef (Leo) Trappers, Albert Van Daele, Gustaaf Vanniesbecq, Charles (Karel) Van Vlerken, Hendrik (Henri) Van Winckel, Jan Verhaert en Joris Wiethase ¹. Daarnaast

1 Zie o.m. PV's van verhoor Marcel Eeckhout, 23.10.1945 en 8.4.1946 (Auditoraat-Generaal, Dossier Marcel Eeckhout); PV van verhoor Karel (Emiel) Janssens, 3.11.1945, PV Albert Van Puyvelde (officier van de Antwerpse gerechtelijke politie en verbonden aan het Krijgsauditoraat), 23.8.1945 en Nota Albert Van Puyvelde *SD Afdeling Holm Jodenzaken*, 1946 (*Idem*, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten). Ook van de Antwerpse SS'er Paul Willem Penris (°Antwerpen, 1898), handelsreiziger, beweren bepaalde bronnen dat hij aan "aanhouding Joden" deelnam. Nog steeds volgens diezelfde bronnen dient ook nog Rik Daems vermeld, "bekend Nordwester [= vrijwilliger SS *Standarte Nordwest*] die jodenjager werd, had als bijnaam 'de Lange van het Verweer'. Verder wordt ook Leo Momont (°Borgerhout, 1913) als medewerker van Erich Holm geciteerd. Penris en Momont maakten deel uit van het groepsproces tegen 33 Vlaamse SS'ers van de Stormban Antwerpen dat in 1947 te Antwerpen plaatsgreep. In hun dossiers ontbreekt echter het aspect jodenvervolg [*Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossiers Paul Willem Penris en Leo Momont); Inzake de betrokkenheid van Penris en Daems bij de jodenvervolg, met dank aan VRT-medewerker Philippe Van Meerbeek].

was het een evidentie dat ook de rest van het Antwerpse SS-kader bij de jodenrazzia's betrokken was : naast Schollen zelf waren dat diens adjudant Jos Remacle en de leiders van Storm 1/1 en Storm 2/1.

Aan het hoofd van Storm 1/1 stond Frans Packet. Wie de leiding van Storm 2/1 had is onduidelijk. Op 14 juli 1942 had Ludovicus (Lode) Janssens “eervol ontslag” genomen als Stormleider van 2/1. Tegen de normale gang van zaken in werd er in het *SS-Dienst Tagebuch 1942* van de Stormban Antwerpen echter geen opvolger vermeld. Wel staat in het *Tagebuch* van 15 juli 1942 dat August Schollen – op dat moment tevens adjudant van Antwerps Stormbanleider Seraf Trio – “voorlopig leiding over Storm 2/1 heeft genomen”. Maar zoals in ons eerste deel vermeld, werd Schollen anderhalve maand later, op 1 september 1942, als Antwerps Stormbanleider aangesteld. Pas op 13 oktober 1942 werd Emiel De Groof tot nieuwe Stormleider van 2/1 benoemd, met Albert Jans als zijn adjudant. Mogelijk was Lode Janssens in de periode 1 september-12 oktober 1942 opnieuw (*ad interim*) Stormleider. De jodenjager-SS'er Marcel Eeckhout was in zijn naoorlogse verklaringen alvast formeel : “Nopens mijn activiteiten betreffende de Joden bevestig ik mijn vorige verklaringen. [Frans] Packet zowel als Lode Janssens hebben ons bevel [*sic*] gegeven om aan deze actie deel te nemen”².

Het 20-tal SS-vrijwilligers stond onder leiding van de *Dienststelle* Holm – met onder meer Karl Vierk en Felix Lauterborn – en moest dus samen met de Sipo-SD en de *Feldgendarmerie* jacht op Joden maken. Afgaande op Lauterborns naoorlogse verklaringen zou het alles samen om 50 à 60 jodenjagers zijn gegaan, waaronder allicht minstens 20 à 30 *Feldgendarmen*. Volgens jodenjager Emiel Janssens werkte men in groepjes van 4 à 5 man, bestaande uit één of twee *Feldgendarmen*, twee SS-leden en een SD-man. Blijkbaar werkten de groepjes alleen / vooral overdag. Volgens een verklaring van jodenjager Marcel Eeckhout vonden de acties gewoonlijk van 9u 's morgens tot 16u 's middags plaats. Eeckhout zelf was zoals vele SS'ers werkzaam bij Erla in Deurne, een fabriek waar vliegtuigen van de Duitse *Luftwaffe* werden hersteld. Telkens als de *Feldgendarmerie* hem opriep, kreeg hij “verlof”, zonder verlies van loon. “Van zodra [een Joods] iemand opgepikt werd, werd deze naar de *Feldgendarmerie* op de Meir gebracht en dan verder naar de Dellafaillelaan [= het Antwerps Sipo-SD-hoofdkwartier]. De Joden werden op de Meir afgehaald door de SD”. In een eerste fase werden de Joden dan

2 Auditoraat-Generaal, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Stormban Antwerpen), bundel nr. 108, *SS-Dienst Tagebuch 1942*; PV van verhoor Marcel Eeckhout, 8.4.1946 (*Idem*, Dossier Marcel Eeckhout). In andere getuigenissen bevestigt Eeckhout echter dat het wel degelijk om vrijwilligers ging : “[Er] werd ons 's avonds gevraagd wie van ons wilde vrijwillig de leden van de SD en *Feldgendarmerie* helpen bij het opsporen en eventueel aanhouden der Joden. Ik meldde mij vrijwillig met de volgende leden van de Algemene SS (...)” [PV van verhoor Marcel Eeckhout, 23.10.1946 (*Ibidem*)]. De rol van Marten Peeters, de adjudant van Lode Janssens in de periode dat die nog officieel Antwerps Stormleider was, dient nog nader te worden onderzocht. Het is niet uit te sluiten dat Peeters een tijd waarnemend Stormleider was. Zijn naam vonden we in het kader van de jodenvervolgning echter nergens vermeld.

- Dr. Max Werner, "de Duitser met het litteken op de wang", vanaf 14 juli 1941 hoofd van de Sipo-SD Antwerpen. Voor de oorlog was hij advocaat in Saarbrücken. Op 16 april 1943 werd hij, samen met zijn plaatsvervanger, Otto Desselmann, door een lid van de Antwerpse Sipo-SD neergeschoten. Volgens de dader zouden Werner en Desselmann zich te weinig als 'voorbeeldige nazi's' hebben gedragen : "Zij maakten te veel verteer in plaats van zich integraal om de dienst te bekommeren". Na Werners overlijden stuurde diens weduwe de foto als aandenken naar leden van de Sipo-SD Antwerpen op.
(Foto Auditoraat-Generaal)

samengebracht in de “bunkers” van het Centraal Station aan de De Keyserlei, om vandaar per trein naar de Mechelse Dossinkazerne te worden vervoerd. Wat later werd overgestapt van het ‘trein’- naar het ‘verhuissysteem’, waarbij men voor het transport naar Mechelen een beroep deed op Antwerpse verhuisfirma’s. “De Joden”, aldus Lauterborn, “werden opgepikt overal waar ze konden aangetroffen worden : thuis, op straat, in administratieve gebouwen enz.”³. In de praktijk zouden echter een aantal SS’ers ook zonder begeleiding van de Sipo-Sd en de *Feldgendarmarie* jacht op Joden maken. Sommigen opereerden zelfs op eigen initiatief. Dat was het geval voor Neel Torfs, die samen met enkele vrouwelijke fanatici, waaronder zijn “bijzit”, op jacht trok⁴.

Ook Petrus (Piet) Verhoeven hielp aan de jodenrazzia’s mee. Het is echter onduidelijk of hij toen nog lid van de SS was. Vast staat dat hij gedurende haast gans de bezetting werkte voor de *Geheime Feldpolizei*, de SD en het *Devisenschutzkommando*. Tevens was hij lid van de DeVlag. Bovendien is het niet uitgesloten dat ook de reeds in ons eerste deel vermelde SS’er Karel Maes, die in zijn naoorlogse verklaring erg vaag bleef over zijn precieze aandeel in de aanhouding van Joden – hij had het over zijn deelname aan “verschillende razzia’s in het Jodenkwartier” – zich op een gegeven moment als vrijwilliger opgaf⁵. Aan de jodenjagers-vrijwilligers kan mogelijk ook nog de verder geciteerde Jules Bosmans worden toegevoegd.

De gemiddelde leeftijd van de 25 SS-jodenjagers – met inbegrip van het SS-kader en uitsluiting van Piet Verhoeven, Jules Bosmans en Karel Maes – was ongeveer 27 jaar : het ging om één min-twintiger, 15 twintigers, zeven dertigers en twee veertigers. De oudste was 42, de jongste 17. Qua professioneel profiel viel het relatief hoog aantal lagere bedienden op. Verder was er een groep van de iets beter betaalde arbeiders, zoals mechanicus. In het oog springend was ook het aantal SS’ers met artistieke aanleg en het feit dat de overgrote meerderheid een blanco strafregister had. Het grootste gedeelte van de SS’ers noemde zich bij hun inschrijving bij de SS “Rooms-katholiek”. De meesten hadden trouwens een katholieke opvoeding genoten. Minstens een vijftal SS’ers vulden op hun *SS-Stamkaart* onder het lemma “Geloof” “Godsgelovig” (“*Gottgläubig*”) in. Daardoor bekenden ze zich tot de ‘nazi-religie’, maar dat weerhield niet dat een aantal van hen evenzeer een katholieke achtergrond had⁶. Alhoewel onze gegevens onvolledig zijn,

3 PV’s van verhoor Felix Lauterborn en Karel (Emiel) Janssens, resp. 12.10.1945 en 3.11.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten); PV van verhoor Marcel Eeckhout, 15.1.1946 [*Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Joseph (Leo) Trappers)].

4 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 635.

5 Auditoraat-Generaal, Dossiers Petrus Verhoeven en Frans Packet en konsoorten (Dossier Karel Maes).

6 “*Gottgläubig*” had betrekking op “*der artheigenen Frömmigkeit des deutschen Wesens und der Menschen artverwandten Blutes*” en impliceerde dat men uit de Kerk was getreden en in een goddelijke existentie geloofde (‘*Gottgläubig*’, in HILDE KAMMER & ELISABETH BARTSCH, *Nationalsozialismus. Begriffe aus der Zeit der Gewaltherrschaft. 1933-1945*, Reinbek bei Hamburg, 1992, p. 83-84).

ziet het er bovendien naar uit dat de meeste SS'ers enkel lager onderwijs hadden gevolgd. Tot de uitzonderingen behoorden Emiel De Groof, Jos Remacle en Fonne Coppens. De 32-jarige De Groof ("Godsgelovig"), zoon van een Belgische vertegenwoordiger van de *Dortmunder Kronenbier Brauerei*, had na zijn Grieks-Latijnse humaniora aan het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwecollege het licentiaat in de Handels- en Consulaire Wetenschappen aan de Antwerpse Sint-Ignatius hogeschool behaald, waarna hij onder meer bij de Kredietbank in Brussel ging werken. In november 1940 trad hij tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe ⁷. Op Remacle en Coppens komen we verder nog terug. Daarnaast leken de meeste jodenjagers gehuwd en hadden ze één of meer kinderen.

Een minderheid van SS'ers, zoals Emiel De Groof, schreef op hun *SS-Stamkaart* dat ze voordien nooit lid van een (politieke) partij waren geweest. Dat sluit niet uit dat een deel van hen reeds vóór de oorlog Duitsgezind was. De meerderheid van de SS-jodenjagers die reeds voor de oorlog 'politiek' actief waren, militeerden toen in Nieuwe Ordegezinde organisaties ⁸. De uitzonderingen waren de 40-jarige bediende Lode Janssens, de 33-jarige regent lichamelijke opvoeding Fonne Coppens en de 24-jarige loodgieter Albert Van Daele. Janssens ("Rooms-katholiek") was zoon van een brandweerman en hij was tot voor de oorlog lid van het Vlaamsche Front, de democratische vleugel van het Antwerps Vlaams-nationalisme. Hij was van opleiding handelsreiziger en was tijdens de oorlog werkzaam als *Personalchef* bij de *Reitz Uniform Werke*, een fabriek gelegen aan het Albertkanaal in Merksem. Op 1 december 1940 trad hij tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe ⁹.

Fonne Coppens ("Godsgelovig") kwam, net zoals het reeds in ons eerste deel geciteerde SS-kaderlid Gaston De Brandt, uit de Belgische Werkliedenpartij (BWP). In 1928 afgestudeerd, was hij sinds januari 1932 als turnleraar vast verbonden aan het Antwerps stedelijk onderwijsnet (Stadsschool nr. 15). Ondanks zijn BWP-lidmaatschap had hij reeds voor de oorlog een "zekere sympathie" ontwikkeld voor "uitingen" van "de nieuwe orde" en de verwezenlijkingen van nazi-Duitsland. Als turnleraar trokken onder meer de 'sportieve prestaties' van Duitsland hem aan. Daarnaast leken familiale en vriendschappelijke banden evenmin vreemd aan zijn sympathieën. Reeds van in de Eerste Wereldoorlog was de familie Coppens nauw bevriend geraakt met de latere Antwerpse Vlaamse SS-medestichter Herman Van Puymbrouck. Het zou dankzij Van Puymbrouck zijn geweest dat Fonne Coppens tijdens de Tweede Wereldoorlog – hij had de 18-daagse veldtocht als reserveofficier (onderluitenant) bij het 36^e Linierement meegemaakt – vroegtijdig uit Duitse krijgsgevangenschap kon terugkeren. Bovendien was zijn zus

⁷ Auditoraat-Generaal, Dossier Emiel De Groof.

⁸ Van 16 van de 25 jodenjagers-SS'ers kwamen we iets te weten over hun eventuele vooroorlogse politieke activiteiten. Twaalf daarvan (75,00 %) behoorden toen reeds tot Nieuwe Orde-gezinde kringen. Drie anderen waren niet politiek actief geweest.

⁹ Auditoraat-Generaal, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Ludovicus (Lode) Janssens).

gehuwd met de toonaangevende Antwerpse dirigent Hendrik Diels, eveneens een latere medestichter van de Algemeene SS-Vlaanderen en op zijn beurt een pleegzoon van Van Puymbrouck ¹⁰.

Het wekt dan ook minder verwondering dat Fonne Coppens reeds op 10 oktober 1940 lid van de Algemeene SS-Vlaanderen werd, waar hij het tot Troepleider van de SS-Troep Berchem bracht. Enkele maanden later, in januari 1941, werd hij opgenomen in het kader van de Vlaamsche Jeugd, als Opperbanleider (Oppergouwleider) en Dienstoverste voor Lichaamsopvoeding. In juli 1941 werd hij tevens lid van de DeVlag en de Dietsche Opvoedkundige Beweging (DOB), een organisatie waarin ook de in ons eerste deel geciteerde *Dolmetscher* (vertaler, tolk) Joris Crespin actief was. In de eerste helft van 1942 werkte hij mee aan een door de DOB ingerichte *Opleidingskursus Nationaalsocialistische Opvoeding*. Tevens gaf hij turnen aan de Antwerpse SS-Stormban ¹¹.

Albert Van Daele kwam uit de Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ). Op 12 maart 1942 werd hij lid van de Algemeene SS-Vlaanderen. Tijdens de razzia's van oktober 1942 zou hij, althans volgens het getuigenis van jodenjager Marcel Eeckhout, van de gelegenheid hebben gebruik gemaakt om samen met zijn kompanen Fonne Coppens en Neel Torfs bij de aangehouden Joden radiotoestellen te stelen. Een officiële nota van Van Daeles SS-Stormleider aan het SS-hoofdkwartier in Brussel van 24 april 1943 omschreef Van Daele in ieder geval als "lui en onbetrouwbaar". Hij werd van meerdere (kleine) diefstallen in het hoofdkwartier van de Antwerpse SS in de Quellinstraat beschuldigd. Tevens was er sprake van "afdreiging [chantage, LS] bij een Jood" en het "verbranden" van "papieren toebehorende aan één der in de kelders [van de Quellinstraat] vastgehouden Joden". Na zijn "ontslag" bij de SS op 11 augustus 1943 – de juiste reden daarvoor is niet bekend – werd hij op 29 september 1943 om al even onduidelijke redenen door de Sipo gearresteerd. Op 14 november 1943 werd hij door het *Gericht* van de Antwerpse *Feldkommandantur* veroordeeld, waarna hij, volgens eigen zeggen, tot 21 april 1944 in Merksplas verbleef en vervolgens als "verplicht tewerkgestelde" naar Duitsland moest. Deze feiten zijn belangrijk. Na de bevrijding zou Van Daele al de nevelen die rond zijn oorlogsdossier hingen in zijn voordeel weten te gebruiken ¹².

De overigen van de 25 Vlaamse SS'ers waarvan het vooroorlogs politiek verleden bekend is, hadden in Nieuwe Orde-gezinde Vlaams-nationalistische organisaties gemilitieerd. De 20-jarige technisch bediende André Laureys, de 26-jarige bediende August Schollen, de 27-jarige chauffeur René Bollaerts, de 29-jarige mechanicus Gustaaf Vanniesbecq, de 30-jarige bureelbediende Jos Remacle, de 33-jarige uitbater van een "zelfwasserij" Pol

¹⁰ O.m. PV van verhoor Alfons Coppens, 11.12.1946 (*Idem*, Dossier Alfons Coppens); Eveneens met dank aan Philippe Van Meerbeeck.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Auditoraat-Generaal, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Albert Van Daele).

Martens en de 37-jarige handelaar Frans Packet kwamen uit het Verdinaso. Daar kan mogelijk ook nog de 34-jarige Jan Verhaert worden aan toegevoegd.

Erfgenamen van het Verdinaso

René Bollaerts en Gustaaf Vanniesbecq waren voordien in de Vlaamsche Militie – een in 1930 opgerichte Antwerpse Vlaams-nationalistische paramilitaire groep – actief geweest, om in 1931 over te gaan naar de Dinaso-Militie, een organisatie waarvan ook Frans Packet lid was. Afgaande op een naoorlogse getuigenis van zijn boekhouder was Packet een gedreven jodenjager: “Hij deed mee aan jodenraffles en kwam er [op het bureel van zijn bedrijf in matrassen] zelfs mee opsnijden dat hij hen bij de baard trok en hun met de matrak op het hoofd sloeg”. Jos Remacle was, net zoals zijn broer-*Dolmetscher* Luc Remacle, allicht lid van het Jongdinaso geweest en stapte later naar het VNV over. Na zijn moderne humaniora en handelsstudies kwam hij in de zaak van zijn vader terecht, een aannemer in vervoer. Op 28 augustus 1941 trad hij tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe. Omstreeks einde 1943 zou hij met Vanniesbecq een nieuw vervoerbedrijf oprichten, waarmee hij “reusachtig geld” verdiende¹³.

Gustaaf Vanniesbecq, zoon van een officier uit het Belgisch leger, was één van de weinige jodenjagers met een uitgesproken strafregister. Hij had een moeilijke jeugd achter zich en ontpopte zich tot een waar onderwereldfiguur. Reeds vroeg in aanraking gekomen met de jeugdrechter – op 12-jarige leeftijd werd hij wegens landloperij aangehouden en in het heropvoedingsgesticht van Mol ondergebracht –, zou hij, volgens een naoorlogs artikel in de Antwerpse socialistische *Volksgazet*, nadien portier van een “kabberdoes” in het Antwerps Statiekwartier zijn geworden, alsmede souteneur. Begin jaren 1930, aldus nog steeds de *Volksgazet*, zou hij beschuldigd zijn geweest van moord op een wisselagent, maar bij gebrek aan bewijzen vrijgelaten. Omstreeks die periode kwam hij in de Vlaamsche Militie terecht. Tussendoor zou hij ook even met het communisme hebben geflirt¹⁴.

René Bollaerts (“Rooms-katholiek”), zoon van een kolenhandelaar, had tot zijn 15 jaar lager onderwijs gevolgd aan de gemeenteschool in de Sint-Rochusstraat in Deurne. Via een van zijn schoonzusters, zelf diamantverstelster, kwam hij als arbeider in de diamant-industrie terecht. Na twee jaar – omstreeks 1932 – ontstond er een “misverstand” met zijn (Joodse ?) patroon en moest hij het diamantatelier verlaten. Dan kwam hij onder meer als chauffeur in de zaak van zijn vader terecht. Even probeerde hij nog bij een

13 *Idem*, Dossiers Jos Remacle, Frans Packet (o.m. PV van verklaring Gaston Merckx, 16 april 1946), René Bollaerts en Gustaaf Vanniesbecq.

14 “Dringend werk voor het Gerecht” en “Naar de bronnen van het verraad. De mislukte Horst Wessel van Vlaanderen [= Gustaaf Vanniesbecq]”, in *De Volksgazet*, resp. 9.11.1939 en 12.1.1945; Auditoraat-Generaal, Dossier Gustaaf Vanniesbecq.

- Antwerpen, 1943. Optocht van de SS-Stormban in de De Keyserlei, met op de achtergrond het Antwerpse Centraal Station. Op de eerste rij, in het midden, Antwerps SS-Stormbanleider en jodenjager Frans Packet. Rechts van hem Stormleider-jodenjager Lode Janssens. Na de oorlog werd het onderzoek naar het aandeel van Janssens en Packet inzake de jodenvervolgning niet ten gronde gevoerd. Aanvankelijk tot de doodstraf veroordeeld, kwamen Janssens en Packet begin jaren 1950 (voorwaardelijk) vrij. (Foto Auditoraat-Generaal)

elektriciens werk te vinden, maar deze viel kort daarop zwaar ziek en moest zijn zaak opgeven. Opnieuw bij zijn vader tewerkgesteld, raakte hij met zijn ouders in “onemigheid”, waarop hij terug in de – zwaar door de economische crisis getroffen – diamantsector terecht kwam. Vaak werkloos, volgde hij een jaar avondles in de Luchtvaartschool op de Antwerpse Paardenmarkt, maar door het uitbreken van de oorlog raakte hij niet aan zijn brevet toe. Afgaande op enkele foto’s was hij tussendoor ook een tijd matroos op de *Léopoldville* geweest, waar hij zwarte bemanningsleden als collega’s had. Zo leerde hij allicht in 1933 de stiefdochter van een Duitse zeekapitein uit de Vrijstaat Dantzig kennen, met wie hij in 1935 huwde. Afgaande op een artikel in *Volkverwerking* leek zij even anti-Joods ingesteld als haar man ¹⁵.

¹⁵ Auditoraat-Generaal, Dossier René Bollaerts, in het bijzonder Deskundig verslag over Bollaerts van psychiater Charles Andersen, 28.1.1947.

René Bollaerts en Gustaaf Vanniesbecq waren beiden afkomstig uit Deurne en kenden elkaar minstens al van in de periode van de Vlaamse Militie. Zij hadden een rijk gevuld leven als anti-Joodse militanten achter de rug. Reeds in 1933 hadden ze samen met drie andere leden van de Dinaso-Militie “uitdagend” door het Antwerpse ‘Jodenkwartier’ geparadeerd, allen gewapend met knuppels. Toen liep het nog anders af dan tijdens die tragische oorlogsmaanden. Het vijftal werd op een fluitconcert onthaald en op de hoek van de Vestingstraat en de Pelikaanstraat werden ze “door Joden beetgepakt en duchtig afgeranseld”. Het gebeuren goot alleen maar olie op het antisemitische vuur van Bollaerts en Vanniesbecq. Na nog enkele omzwervingen bij andere Nieuwe Orde-gezinde organisaties vinden we het duo in 1937 terug bij Volksverwering, een organisatie met bakermat in Antwerpen die van het antisemitisme haar enige bestaansreden maakte. Vanniesbecq werd er leider van de Actie-Groep (A-G), in feite een knokploeg die het geweld tegen Joden niet schuwde. Ook Bollaerts werd A-G militant ¹⁶.

Om een of andere reden scheurde Gustaaf Vanniesbecq zich begin 1939 van Volksverwering af om een eigen anti-Joodse groep op te richten, de Nationaal Volksche Beweging, met als orgaan *De Aanval*. Onder de leden vinden we opnieuw René Bollaerts terug. In augustus 1939 lag Vanniesbecq mede aan de basis van de anti-Joodse rellen in het Antwerps Statiekwartier – rellen die aanvankelijk door zowat gans de Antwerpse katholieke en Nieuwe Orde-gezinde pers werden goedgepraat. Omstreeks dezelfde periode voerden Vanniesbecq en Bollaerts spionageopdrachten voor de Duitse *Abwehr* uit. Intussen was Bollaerts ook lid geworden van de in 1938 opgerichte nazi-gezinde groupuscule De Adelaar, die meerdere (toekomstige) *Abwehr*-leden telde. Eveneens in 1938 had Bollaerts (tevergeefs) de Duitse nationaliteit trachten te bekomen. Het wekt dan ook weinig verbazing dat zowel Bollaerts als Vanniesbecq in mei 1940 als ‘verdachten’ werden opgepakt. Vanniesbecq werd naar het kamp Le Vernet d’Ariège in Frankrijk gedeporteerd. Bollaerts werd op 17 mei 1940 uit de Antwerpse gevangenis bevrijd en nam haast onmiddellijk – nog voor de Belgische capitulatie – dienst bij de Brandenburgers (*Baulehrkompanien zur Besonderen Verwendung*), Duitse commandotroepen waartoe ook niet-Duitsers konden toetreden ¹⁷.

Na zijn terugkeer uit Le Vernet werd Gustaaf Vanniesbecq lid van de Nationaal-Socialistische Vlaamse Arbeiderspartij (NSVAP) en trachtte hij tevergeefs van de bezetter toestemming te bekomen om een anti-Joods blad op te richten. Zelfs voor de Sipo-SD *Dienststelle* Brussel was een louche, moeilijk onder controle te houden figuur als Vanniesbecq een brug te ver. “[Vanniesbecq] *soll nach meinen Erkundigungen schon sehr viel mit den Gerichten zu tun gehabt haben*”, zo begon de Sipo-SD-rapporteur. “*In*

16 LIEVEN SAERENS. *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 341, 426-427, 460, 477-481 en *passim*; Auditoraat-Generaal, Dossier René Bollaerts.

17 *Ibidem*; Informatie Etienne Verhoeyen, waarvoor dank; JAN VINCKX, *Vlaanderen in uniform. 1940-1945*, dl. 4, Antwerpen, 1982, p. 268.

*politischer Hinsicht ist bekannt dass er sich um die verschiedenen politischen Bewegungen bemüht hat, dort aber immer Streit hervorrief und aus den Verbänden entfernt wurde. (...) Nach weiter vorliegenden Berichten hat er sich in das Internierungslager in Le Vernet sehr schlecht benommen. Das allgemein ihn angegebene Urteil lautet, dass er wild und unverantwortlich handelt und charakterlich nicht einwandfrei ist*¹⁸. Uiteindelijk kon Vanniesbecq op het vliegveld van Deurne aan de slag, waar hij camouflagenetten voor de *Wehrmacht* fabriceerde. Vanaf begin 1941 werkte ook René Bollaerts er als chauffeur. Datzelfde jaar – op 5 oktober 1941 – werd hij, net zoals Vanniesbecq, lid van de Algemeene SS-Vlaanderen. Naast zijn lidmaatschap van de SS zou Vanniesbecq, net zoals jodenjager Piet Verhoeven, ook voor de *Geheime Feldpolizei* en de SD werken¹⁸.

August Schollen, zoon van een groentehandelaar in de prestigieuze Antwerpse Belgiëlei, had in de Dinaso Militanten Orde (DMO) – de opvolger van de Dinaso-Militie – gemiliteerd. Zijn zus woonde in de Lange Kievitstraat, met andere woorden pal in de ‘Jodenbuurt’, en was gehuwd geweest met een zekere Maurice Braunstein. Blijkbaar had Schollen een stevige katholieke achtergrond. Nadat hij bij een aanslag om het leven was gekomen, werd, naar wens van de familie, op 9 december 1942 voor hem een mis opgedragen in de jezuïetenkerk van de Frankrijklei¹⁹.

Nauw bevriend met August Schollen was de 31-jarige Emiel Janssens (“Rooms-katholiek”), bijgenaamd “zwarte Miel”, “de Jodenpakker”. Of die vriendschap reeds van vóór de oorlog dateerde is onduidelijk. Janssens kwam uit een vrij welstellend gezin. Zijn vader was natiebaas. Na diens vroegtijdig overlijden nam Emiel Janssens op 19-jarige leeftijd de zaak over. Mogelijk wegens huwelijksproblemen trok hij zich omstreeks 1937 uit de natie terug. Hij kocht zich café *Belgica* op de Belgiëlei, waar als gezegd ook de ouders van Schollen woonden, en liet zich officieel als koffiehuisbediende inschrijven. Het café kwam op naam van zijn nieuwe vriendin. Tijdens de oorlog werd het druk door Duitsers gefrequenteerd, onder meer door leden van het *Devisenschutzkommando*. Daardoor, aldus Janssens, zou hij ‘als vanzelf’ in het collaboratiestraatje zijn gesukkeld²⁰.

In werkelijkheid leek Emiel Janssens reeds vóór de oorlog vrij vertrouwd met extremistische Vlaams-nationalistische middens. In een interview van decennia nadien, dat wijlen TV-journalist Maurice De Wilde van hem afnam, benadrukte Janssens dat een van zijn beste vooroorlogse vrienden Albert (Berten) Meuris was, een tijd leider van de Antwerpse dinaso-afdeling en net zoals René Bollaerts en Gustaaf Vanniesbecq afkomstig uit de Vlaamse Militie. Janssens en Meuris waren leeftijdsgenoten en

18 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 514; Auditoraat-Generaal, Dossiers Gustaaf Vanniesbecq en René Bollaerts; Informatie Etienne Verhoeven, waarvoor dank.

19 PV van Verhoor Hermina Schollen, 26.6.1948 (Auditoraat-Generaal, Dossier Gaston de Brandt); Informatie Philippe Van Meerbeeck, waarvoor dank.

20 Auditoraat-Generaal, Dossier Karel (Emiel) Janssens.

ontmoetten elkaar voor het eerst in het lager onderwijs, meer bepaald in het “klein” St.-Norbertusgesticht in de Antwerpse Groenstraat. En toen Janssens in 1939 door zijn wettige vrouw werd gedagvaard – hij weigerde nog langer “onderhoudspensioen” voor zijn vrouw en kind te betalen – deed hij een beroep op advocaat René Lagrou, de latere algemeen leider van de SS-Vlaanderen. Op 15 november 1940 schreef Janssens zich bij de Algemeene SS-Vlaanderen in. Precies een jaar later tekende hij voor de *Waffen-SS*, maar na een vijftal maanden werd hij afgekeurd. Daarop keerde hij terug naar de SS-Stormban Antwerpen²¹.

Pol Martens was verzender van beroep en had in 1933 het bedrijf *P. Martens et Co. Agence en Douane et Transports* opgericht. Enkele jaren later heroriënteerde hij zich en startte hij, samen met een vennoot, de Wasscherij Montigny Brederode in de Dendermondestraat (omgeving Amerikalei). Van Martens’ vooroorlogs lidmaatschap van het Verdinaso getuigt een omzendbrief d.d. 6 februari 1941 van Jef François – op dat ogenblik leider van het Verdinaso – “Aan al de leden der afdelingen Groot Antwerpen” met de vraag hun dinaso-lidmaatschap te herbevestigen. Martens vulde de brief niet in en trad mogelijk tot het VNV toe. Wanneer hij precies lid werd van de Algemeene SS-Vlaanderen is onduidelijk. Vast staat dat hij op 2 juni 1942 tot SS-Troep leider werd bevorderd, allicht van de Troep *Flandernkorps* (FK) Zuid²².

Jan Verhaert (“Godsgelovig”), nauw bevriend met het reeds in ons eerste deel vermelde SS-kaderlid Gaston De Brandt, was minstens dinaso-sympathisant²³. Tot zijn 14 jaar had hij lager onderwijs gevolgd. Vervolgens leerde hij voor diamantslijper en volgde hij 10 jaar avondklas aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten. Hij was een bekend sportman. Als lid van AC (Atletiekclub) Beerschot was hij in de periode 1935-1937 nog vijf keer Belgisch kampioen 400 en 800 meter lopen geweest. Bij AC Beerschot maakte hij kennis met Jules Bosmans (“Katholiek”), eveneens een toekomstig jodenjager-SS’er en volgens een naoorlogse getuigenis ook betrokken bij de Antwerpse ‘pogrom’ van 14 april 1941 (over de pogrom, zie ons eerste deel). In 1936 had hij samen met Bosmans aan de Olympische Spelen in Berlijn deelgenomen, waar hij de tweede ronde – tevens halve finale – op de 800 meter haalde en een nieuw nationaal record neerzette. Bosmans deed niet voor Verhaert onder. Hij was zowat de beste tussenoorlogse hordeloper die België heeft gekend. In de periode 1933-1939 was hij zevenmaal Belgisch kampioen op de 110 en 400 meter horden. Zijn nationaal record uit 1936 op de 400 meter hield 19

21 Auditoraat-Generaal, Dossier Karel (Emiel) Janssens en Dossier Gaston De Brandt (PV van verhoor Norbert Schollen, 28.6.1948); Interview Maurice De Wilde met Karel (Emiel) Janssens, Gent, 25.6.1981 (SOMA, Interviews van verzetsslui en collaborateurs gerealiseerd in het kader van de BRT-televisiereeksen over de Tweede Wereldoorlog, AA 1825).

22 Auditoraat-Generaal (Bestendige Krijgsraad), Dossier Paul Martens; PV’s 8e Wijk, nrs. 6271 en 202, resp. 15.11.1945 en 11.1.1946 [*Idem*, Dossiers Lauterborn en konsoorten (Bundel Paul Martens)].

23 Op de *SS-Stamkaart* van Jan Verhaert stond oorspronkelijk “DINASO” vermeld. Later werd er in pen iets voorgescreven dat kan worden gelezen als “symph” (*Idem*, Dossier Jan Verhaert).

jaar stand. Net zoals Verhaert haalde hij op de Olympische Spelen van Berlijn de halve finale. Trainer van AC Beerschot was de Hongaar Ferenz Balogh. Aangezien hij van Joodse afkomst zou zijn geweest, weigerden verscheidene Beerschot-sporters, waaronder vermoedelijk ook Bosmans en Verhaert, hem een hand te geven. In december 1940 trad Verhaert tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe en hij zou een aantal SS-Sportfeesten mee animeren. Precies in dezelfde maand, op 1 december, werd ook Bosmans lid van de Algemeene SS ²⁴.

Officieel was Jan Verhaert kunstschilder van beroep, net zoals de 28-jarige jodenjager Jan De Bie (“Godsgelovig”). Laatstgenoemde had tot zijn veertien jaar lager onderwijs gevolgd. Vervolgens liep hij school bij de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten. Voor de oorlog had hij samen met zijn moeder een winkel in kunstbloemen in de Lombaardstraat (omgeving Groenplaats). Op 1 december 1940 werd hij lid van de Algemeene SS-Vlaanderen, naar eigen zeggen na een “toevallige” ontmoeting met August Schollen. Zijn *SS-Stamkaart* vermeldde als vroegere politieke partij de Nationaal-Socialistische Vlaamsche Arbeiderspartij (NSVAP). Binnen de SS kreeg hij een bezoldigde positie als portier en receptionist. Wijzen we eveneens op Joris Wiethase die we reeds als *Dolmetscher* van Erich Holm ontmoetten en evenzeer aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten had gestudeerd. Ook René Bollaerts, Lode Janssens en Pieter Storms waren eerder artistiek aangelegd. Na zijn huwelijk ontwikkelde Bollaerts “zijn liefhebberij voor tekenen en versieren tot een vrij aardig talent”. Janssens van zijn kant dirigeerde tijdens SS-feesten kamermuziek en hij was verantwoordelijk voor de inrichting van maandelijks “*Morgenfeier*” voor de Beschermende Leden en SS-sympathisanten. Tevens hield hij zich bezig met fotografie en was hij in zijn vrije tijd verpleger voor het Vlaamsche Kruis. Storms speelde mondharmonica, gitaar, fluit en blokfluit en met zijn bedrijf Erla trad hij met volksdans op. We zullen verder nog nader op hem ingaan ²⁵.

De andere Nieuwe Orde- en nazi-gezinde sympathisanten van het eerste uur

Op de *SS-Stamkaart* van de 27-jarige Leo Trappers en de 45-jarige Piet Verhoeven stond als vroegere politieke partij het VNV vermeld. Na zijn moderne humaniora werd

²⁴ *Idem*, Dossiers Jan Verhaert en Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Jules Bosmans); “Bosmans Jules” en “Verhaert Jan” in THEO MATHY (red.), *Encyclopedie van de Belgische sportlui en sporten*, Brussel, 1983, p. 28 en 264; Informatie Philippe Van Meerbeeck, Herman van de Vijver, Roland Renson en Jos Verhoogen, waarvoor dank. Wanneer Bosmans precies als jodenjager optrad is onduidelijk, zodat we niet weten of hij tot het 20-tal SS-vrijwilligers behoorde. Duidelijk is wel dat hij en Verhaert reeds voor de oorlog tot het Duitsgezinde, ‘anti-anglofiele’ kamp behoorden. Tijdens de bezetting wist Ferenz Balogh zijn Joodse afkomst blijkbaar te verbergen. Hij vestigde zich in het Luikse Ougrée en vertrok op 10 februari 1941 als vrijwillige arbeider naar Duitsland [Dienst voor de Oorlogsslachtoffers (Brussel), Dossier Ferenz Balogh].

²⁵ Auditoraat-Generaal, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossiers Jan De Bie, Lode Janssens en Pieter Storms); Psychiatrisch verslag René Bollaerts door Charles Andersen, 28.1.1947 (*Idem*, Dossier René Bollaerts).

- SS-jodenjager Marcel Eeckhout, automechanicus en tevens lid van Volksverwering, in uniform van de *Waffen-SS*. Na de oorlog gaf hij een gedetailleerde beschrijving van zijn deelname aan de jodenrazzia's en gaf hij aan het gerecht meer dan tien namen van collega-jodenjagers. Aanvankelijk tot de doodstraf veroordeeld, werd zijn straf omgezet in levenslang. In 1951 kwam hij (voorwaardelijk) vrij en in 1974 werd hij in eer hersteld. (Foto Auditoraat-Generaal)

Trappers (“Rooms-katholiek”) bediende. Tijdens de oorlog trok hij onmiddellijk de collaboratie-kaart. Hij ondertekende het in juni 1940 door de toekomstige algemene SS-leider Jef De Langhe opgestelde manifest, waarin het vertrouwen in Adolf Hitler en de nationaal-socialistische wereldbeschouwing werd uitgesproken. En van bij de stichting, in de herfst van 1940, trad hij tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe. Zoals zovele SS'ers kwam hij bij Erla in dienst, waar hij kennis maakte met zijn toekomstige schoonbroer, de reeds in ons eerste deel geciteerde letterzetter Alfred Van Malder, eveneens jodenjager-SS'er²⁶.

De architect Piet Verhoeven was de zoon van een welgestelde katholieke meubelmaker. Alhoewel hij op zijn *SS-Stamkaart* “Godsgelovig” invulde, kwam hij uit een wel erg uitgesproken katholiek milieu. Twee van zijn zussen traden tot een religieuze orde toe. Naast zijn lidmaatschap van het VNV zijn bij hem andere vooroorlogse lidmaatschappen van Nieuwe Orde-gezinde en anti-Joodse organisaties niet uit te sluiten. Mogelijk militeerde hij aanvankelijk in Belgisch-nationalistische milieus, zoals het in 1933

²⁶ *Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Jozef (Leo) Trappers); LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 527.

opgerichte en fel anti-Joodse Nationaal Corporatief Arbeidsverbond (NACO). Dat zou kunnen verklaren waarom hij – aldus zijn naoorlogs psychiatrisch rapport – bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 “fel opgewonden” was en “in huiselijke kring” “vlammende redenen tegen de Duitsers en de nazi-politiek” hield ²⁷.

Tot zijn veertiende was Piet Verhoeven naar de Rijksmiddelbare school geweest, nadien studeerde hij aan de Nijverheidsschool, waar hij zich onderscheidde door zijn tekentalent. Tevens volgde hij lessen aan de “Academie”. Tijdens de Eerste Wereldoorlog behaalde hij zijn diploma “bouwkunde” (architect) en deed hij een tijd aan “smokkelzaken”. Tegelijkertijd leek hij patriottisch ingesteld. Afgaande op een in 1945 opgesteld *Inlichtingsbulletin* gaf hij in 1917 gehoor aan de rekruteringsoproep van de Belgische regering ²⁸. Hij werd ingedeeld bij de infanterie. Hoe hij achter het IJzerfront geraakte is onduidelijk. Na de oorlog ging hij in verscheidene handelszaken werken, meestal als tekenaar. Hij had een onrustige natuur, waardoor hij het bij geen enkele werkgever lang volhield. “Zijn begin was steeds goed, doch weldra werd hij nalatig, onstandvastig en zocht weer naar verandering. (...) Dan eens hooggeprezen, goed betaald, met alle vertrouwen behandeld, dan weer afgedankt, verarmd, op de rand der aftroggelarij”. Even kenmerkend was zijn snobistische, ijdele levensstijl, die hem ook telkens weer in de financiële problemen bracht. Hij hield ervan om, uitgedost in dure kleren, met een monocle op straat te verschijnen, reed op huurpaarden “en paradeerde als wereldman in dranklokalen”. In 1935 begon hij een eigen zaak in vloertegels. Zoals steeds liep alles eerst voorspoedig, tot hij de zaak verwaarloosde. Na twee jaar werd zijn bedrijf failliet verklaard. Toch viel alles nog in zijn plooi. Uiteindelijk vond Verhoeven een uitstekende betrekking als handelsreiziger bij een firma in verven en kleurstoffen ²⁹.

Op een bepaald moment raakte Piet Verhoeven nauw bevriend met Gustaaf Vanniesbecq. Intussen had hij, net zoals Vanniesbecq, een vrij uitgebreid strafregister vergaard. Zo werd hij in 1929 een eerste maal voor beledigingen veroordeeld, twee jaar later een eerste maal voor gebruik van valse stukken en lasterlijke aangifte (smaad), waarvoor hij tot 5 maanden werd veroordeeld. In 1938 kwam hij – in het kader van zijn faillissement – opnieuw voor de rechter voor schriftelijke en lasterlijke aangifte, wat hem nu zes maanden cel kostte. Of de vriendschap met Vanniesbecq reeds van voor mei 1940 dateert, is onduidelijk. Vast staat in elk geval dat Verhoeven al onmiddellijk na de Duitse inval in België zijn patriottische gevoelens opborg. Hij trad in contact met Duitse instanties en dreef “de meest lucratieve handel met zijn verfstoffen”. Net zoals Vanniesbecq, zou hij onder meer voor de *Wehrmacht* werken, via leveringen voor het vliegveld van Deurne. Minstens vanaf 27 april 1941 was hij lid van de Algemeene SS-Vlaanderen, maar blijkbaar

²⁷ Auditoraat-Generaal, Dossier Petrus Verhoeven.

²⁸ Vgl. *Geschiedenis van het Belgisch leger. I: Van 1830 tot 1919*, Brussel, 1982, p. 342.

²⁹ Auditoraat-Generaal, Dossier Petrus Verhoeven, in het bijzonder Deskundig verslag psychiater Charles Andersen inzake Verhoeven, 19.2.1946.

werd hij er op een bepaald moment uitgegooid. Tevens abonneerde hij zich op *Volksche Aanval*, het blad van Volksverwering. Intussen had hij zich reeds een kwalijke reputatie opgebouwd, als feitelijke aanstoker van de Antwerpse ‘pogrom’ van 14 april 1941 – een actie die allicht in samenspraak met Vanniesbecq op touw was gezet³⁰.

Tijdens de jodenrazzia’s ging Piet Verhoeven uiterst wreedaardig te werk. Volgens naoorlogse getuigenissen wierp hij Joodse kinderen van de trappen en sloeg hij met de regelmaat van een klok zijn slachtoffers. Hij deed onder meer talrijke aanhoudingen in de Lange Leemstraat, een buurt die hij als zijn broekzak kende, aangezien hij er van 1940 tot 1941 had gewoond. Naast zijn deelname aan de jodenvervolgving ging hij over tot allerlei huiszoekingen bij Belgen, waarbij hij zich schuldig maakte aan plunderingen en mishandelingen. In het kader van zijn werk voor de “Gestapo” verhoorde hij Belgische burgers om bekentenissen af te dwingen: “Hier heeft hij eigenhandig gewelddaden en foltering toegepast”. Hij ging zelfs zover om zijn schoonzuster en haar familie bij de Duitsers aan te geven, waarop ze naar Duitsland werden gevoerd en er “bezweken”³¹.

Bij zijn jacht op Joden gebruikte de 42-jarige schilder Neel Torfs (“Rooms-katholiek”), zoon van een schildersbaas en onder meer bevriend met jodenjager Gaston Dingenen, ongeveer dezelfde strategie als Piet Verhoeven. Ook hij opereerde in wijken die hij goed kende. Mogelijk was hij lid van Volksverwering, of minstens sympathisant. Bij zijn aanvraag voor lidmaatschap van de SS-Vlaanderen vermeldde hij onder het lemma “Vroegere politieke partijen” enkel de Nationaal-Socialistische Vlaamse Arbeiderspartij (NSVAP). Of dat NSVAP-lidmaatschap reeds tot de vooroorlogse periode terugging, is onduidelijk. Wel is er de naoorlogse verklaring van een gepensioneerde politieagent van de 6de Wijk die verklaarde dat Torfs, “de zotte schilder”, “reeds voor de oorlog anti-Joods was”. Net zoals *Dolmetscher* Luc Remale en de jodenjagers René Bollaerts, Gustaaf Vanniesbecq en Piet Verhoeven ging hij bij het begin van de bezetting als schilder bij het vliegveld van Deurne aan de slag, een job die hij naar eigen zeggen tot einde 1942 zou hebben uitgeoefend. Einde 1940 / begin 1941 werd hij bovendien lid van de DeVlag, waar hij werd aangesteld om “arbeidsgeschillen op te lossen”. Op 8 mei 1941 trad hij tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe³².

Neel Torfs was al jaren in de 6de Wijk (de ‘Jodenbuurt’) gehuisvest en telde, ondanks zijn ingesteldheid, blijkbaar heel wat Joden onder zijn cliënten. “Inderdaad”, zo klonk het tijdens zijn naoorlogs proces, “hij woonde die tijd [de periode van de razzia’s, LS] nog in de Wipstraat [8], straat welke minstens een 2.000 tal [*sic*] Joden telde, zonder dan te spreken van de buurt. Torfs die in het begin en voor de oorlog schilder was, kende die

³⁰ *Ibidem*; MAXIME STEINBERG, *L'étoile et le fusil. I : La question juive. 1940-1942*, Brussel, 1983, p. 161.

³¹ Auditoraat-Generaal, Dossier Petrus Verhoeven, in het bijzonder Deskundig verslag psychiater Charles Andersen inzake Verhoeven, 19.2.1946.

³² Auditoraat-Generaal, Dossier Corneel Torfs, o.m. Verhoor getuige Dionysius Wilms (gepensioneerde agent-opziener), 24.5.1947.

huizen op zijn duimpje, de bewoners, het aantal plaatsen enz. Hoe gemakkelijk voor hem was het niet een klein plannetje op te maken en de opzoekers een handje toe te steken. Het is in die omstandigheden dat zijn burens hem meermaals, als zulke razzia's plaatsgrepen in de straat, zagen staan, een papier in de hand, de plaatsen aanwijzend. (...) Hij heeft zich in die tijd rijk gestolen ten nadele van de Joden welke hem oprecht vreesden alsmede zijn burens. Hij heeft dan ook juist die buurt verlaten en heeft zich gaan vestigen in de Lamorinièrestraat [156], in een huis waarvan de Joodse inwoners werden uitgedreven”³³.

Dat laatste gebeurde wel vaker, zowel bij Vlaamse SS'ers als Duitse leden van de Sipo-SD. Zo zou Erich Holm zich het prestigieuze appartement van de 52-jarige Joodse dokter Aaron Mostovoy in de Quinten Matsyslei toe-eigenen, na diens arrestatie op 30 juni 1943. Ook Gustaaf Vanniesbecq zou zich zo van een 'extra-woning' hebben verzekerd. En toen jodenjager Alfred Van Malder einde 1943 huwde, vestigde hij zich in een appartement in de Plantin en Moretuslei. “Dit appartement”, aldus een naoorlogs verslag, “was door Joden betrokken, welke aangehouden waren geweest, waarschijnlijk op zijn aanwijzing”. Jodenjager Jules Bosmans van zijn kant kon via de Antwerpse *Verwalter* (beheerder) van Joods onroerend goed Emiel Wauters – architect, tevens lid van Volksverwering en DeVlag en allicht, net zoals Gustaaf Vanniesbecq en René Bollaerts, reeds voor de oorlog voor de *Abwehr* actief – de diamantslijperij Birnbaum-Pressel in de Rembrandtstraat huren. Boekbinder van opleiding, verkocht hij gans de inboedel en vestigde er een boekbinderij in, die voor uiteenlopende collaborerende uitgeverijen werkte³⁴.

De 22-jarige bediende Pieter Storms en de 24-jarige Gaston Dingenen waren reeds voor de oorlog lid van uitgesproken nazi-gezinde organisaties. Storms (zowel “Rooms-katholiek” als “Godsgelovig”) kwam uit de reeds in ons eerste deel geciteerde Nederduitse Hitlerjeugd en had ook goede contacten met andere nazi-groupuscules zoals de in 1937 opgerichte Vrienden van het Nieuwe Duitsland. Hij was tot zijn 13 jaar naar school gegaan, om vervolgens loopjongen te worden. Tijdens de oorlog werd hij technisch bediende bij Erla en ging hij tot de Vlaamse Jeugd over. Op 6 december 1941 trad hij tot de Algemeene SS-Vlaanderen toe³⁵. Dingenen kwam uit het in 1938 opgerichte Anti-Joodsch Front. Hij was niet alleen lid van de Algemeene SS-Vlaanderen, maar werkte ook een tijd voor de Antwerpse “Gestapo”. Hij was nauw bevriend met de jodenjagers Pol Martens en Neel Torfs³⁶. Allicht had ook de 23-jarige jodenjager Gaspard Porto-

33 O.m. *Uiteenzetting der zaak [Corneel Torfs]*, 12.7.1947 (*Idem*, Dossier Corneel Torfs).

34 *Idem*, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten; *Idem*, Dossier Gustaaf Vanniesbecq; Verslag psychiater Ch. Andersen inzake Alfred Van Malder, 16.8.1947 [*Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Alfred Van Malder)]; *Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Jules Bosmans).

35 *Idem*, Dossier Pieter Storms.

36 O.m. Gaston Dingenen aan Emiel Francken (leider van het Anti-Joodsch Front), 30.12.1942 en 7.10.1943 (SOMA, Archief Anti-Joodsch Front, AA 1314).

carrero – Schaarleider van de Troep Berchem en zoon van een beenhouwer – nauwe bindingen met het Anti-Joodsch Front ³⁷.

De 33-jarige Pol Martens en de 22-jarige automechanicus Marcel Eeckhout, zoon van een “politiebediende”, waren eveneens lid van een anti-Joodse organisatie, met name Volksverwering. Of Eeckhout en Martens, net zoals Gustaaf Vanniesbecq en René Bollaerts, ook reeds vóór de oorlog bindingen met Volksverwering hadden, is onduidelijk. Eeckhout (“Rooms-katholiek”) beweerde dat hij in de loop van de maand april / mei 1942 zowel lid was geworden van Volksverwering als van de DeVlag en de Algemeene SS-Vlaanderen. Tot 1941 had hij in de Renault-garage *Garage d’Anvers* gewerkt. Nadien werkte hij, net zoals de jodenjagers Pieter Storms en Leo Trappers en *Dolmetscher* Pieter Ganses, een tijd voor een afdeling van de Erla-fabrieken in Mortsel. Zijn toetreding tot de Algemeene SS en de DeVlag zou op aanraden van zijn toekomstige collega-jodenjager Henri Van Winckel zijn gebeurd, “machinezetter” en zoon van een uitbater van een “volkskeuken-gaarkeuken” aan de Antwerpse kaaien. Op het moment van de jodenrazzia’s was Van Winckel 22 jaar oud. Enkele maanden nadien, op 16 december 1942, zou hij als *Hilfspolizei* bij de Sipo-SD in dienst treden. Volgens Eeckhout zou Van Winckel ook een tijd als *Wachtmann* van de Mechelse Dossinkazerne zijn opgetreden. Tot dusver hebben we geen nadere informatie over Van Winckels vooroorlogse politieke achtergrond. Op Martens komen we verder nog terug ³⁸.

Na de oorlog gaf Marcel Eeckhout een nauwkeurig verslag over zijn eerste jodenrazzia. Daaruit bleek eveneens dat zijn groep – “mijn SS-makkers” – geregeld ook zonder begeleiding van *Feldgendarmen* of Sipo-SD-leden opereerde. “Ik heb onder andere op de volgende plaatsen gewerkt : in de Blekerijstraat boven de kruidenierswinkel, gelegen naast een winkel voor auto-onderdelen. Dat was in oktober 1942 dat we daar een man en een vrouw hebben weggehaald. (...) In de Montensstraat, juist rechtover den bakker Sacré, boven of naast een coiffeur op de eerste verdieping. Daar werd enkel de man meegenomen, ongeveer 30 jaar oud. De vrouw is mogen blijven, gezien haar zwangere toestand. Verder nog in de Jacob Jordaanstraat in een groot appartementsgebouw twee of drie families, die hetzelfde appartement bewoonden. Ook in de Provinciestraat. Een eerste naast een haarkapper, schuin over cinema Lux, een tweede in een pelzenwinkel, juist naast die cinema. Dan nog in de Lange Leemstraat 81 of 82. Wij hebben daar een man en een vrouw meegenomen”. “Andere Joden”, zo verklaarde Eeckhout in een ander navorlog PV, “werden door mijn makkers aangehouden en deze waren woonachtig in

³⁷ De vader van Gaspard Portocarero, de in 1895 geboren Joseph Portocarero, was alleszins lid van / abonnee op het Anti-Joodsch Front en goed bevriend met Emiel Francken, de leider van het Anti-Joodsch Front (SOMA, Archief Anti-Joodsch Front, AA 1314).

³⁸ Auditoraat-Generaal, Dossier Lauterborn en Dossier Marcel Eeckhout; Auditoraat-Generaal (Bestendige Krijgsraad), Dossier Paul Martens. Over Martens’ lidmaatschap van Volksverwering werden we ingelicht door Philippe Van Meerbeeck, waarvoor dank.

- Jodenjagers waren in het dagelijks leven geen baarljke duivels, maar waren integendeel vaak verzorgd gekleed en hadden een doorsnee, gelukkig familiaal leven. Verscheidene jodenjagers hadden bovendien artistieke aanleg. Foto links jodenjager René Bollaerts ("de kleine zwarte met het moustachke") in kostuum, met wandelstok en handschoenen in de hand. Foto rechts Bollaerts voor zijn schildersezel. Bollaerts schuwde het niet om grof geweld tegen zijn Joodse slachtoffers te gebruiken. Na de oorlog werd hij ter dood veroordeeld, een straf die in hoger beroep in levenslang werd omgezet. In 1953 kwam hij (voorwaardelijk) vrij en schoolde hij zich om tot kinesitherapeut. (Foto's Auditoraat-Generaal)

de Velodroomstraat – Rolwagenstraat en omliggende straten”. In totaal werden door Eeckhout en Co een 30-tal Joden aangehouden. Pas na hun aanhouding werden de Joden aan de *Feldgendarmarie* overgeleverd. Op basis van Eeckhouts verslag kon na de oorlog de Antwerpse politie, die zelf evenzeer aan jodenrazzia’s had deelgenomen, de identiteit van een aantal aangehoudenen achterhalen ³⁹.

Benjamins van de groep van 20 SS’ers-jodenjagers waren de 20-jarige kunstfotograaf-tekenaar Joris Wiethaese en de 17-jarige Karel Van Vlerken. Wiethase (“Rooms-katholiek”) belichtten we reeds in het eerste deel van ons artikel als *Dolmetscher* van Erich Holm. Van Vlerken (“Godsgelovig”), zoon van een gepensioneerde bij “het Arsenaal”, werkte als pelzenmaker bij de (Duitsgezinde / Duitse) firma Arthur Böttner in de Plantin en Moretuslei. Afgaande op zijn *SS-Stamkaart* was hij voor de oorlog geen lid van een bepaalde politiek partij geweest. Tijdens de bezetting trad hij, net zoals *Dolmetscher* Luc Remacle en de jodenjagers Fonne Coppens, Pieter Storms en Joris Wiethase, tot de Vlaamsche Jeugd toe. Tevens werd hij lid van de “*Reichsdeutsche Hitler-Jugend*”. Op 26 februari 1942 trad hij tot de SS-Vlaanderen toe. Ongeveer een jaar later, op 16 januari 1943, nam hij, net zoals Henri Van Winckel, als *Hilfspolizei* dienst bij de Sipo-SD Antwerpen. Enkele maanden nadien schreef hij zich – tegen de zin van zijn vader – in bij de *Waffen-SS*. Over zijn periode als jodenjager is niets concreets bekend ⁴⁰.

Indien daar al twijfel over mocht bestaan, op jodenjagers stond geen specifiek, ‘duivels’ gezicht. Afgaande op enkele foto’s, was de andere benjamin, Joris Wiethaese, ronduit een knappe, ja zelfs sympathieke verschijning. Zijn open gezicht – blauwe ogen inclusief – werd omkranst door een blonde kuif, waardoor Felix Lauterborn en andere collega-jodenjagers hem “de scheerborstel” doopten ⁴¹. Aan de andere kant stemden een aantal jodenjagers niet overeen met het beeld van ‘de stoere SS’er’. Zo was Jan De Bie van jongs af ziekelijk en astmalijder “in hoge graad” en vertoonde Karel Maes “degeneratietekens op lichamelijk en geestelijk gebied”. Albert Van Daele was, net zoals Pol Martens, maaglijder en net zoals Lode Janssens was hij onderhevig aan epileptische aanvallen, terwijl Alfred Van Malder “eerder smal gebouwd, weinig gespierd” was en een “opvallende asymmetrie over heel zijn lichaam” vertoonde ⁴². Ook zagen we dat meerdere jodenjagers en *Dolmetschers* van Erich Holm in eerste instantie voor de *Waffen-SS* waren afgekeurd. Over het 20-tal Vlaamse SS’ers valt uiteraard nog heel wat meer te zeggen, maar zoals we

³⁹ PV van verhoor Marcel Eeckhout, 23.10.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossier Marcel Eeckhout); PV van verhoor Marcel Eeckhout, 15.1.1946 [*Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Joseph (Leo) Trappers)]. Nadien ging Eeckhout nog verscheidene malen vrijwillig met SD-mannen mee om Joden aan te houden, “doch zonder resultaat”.

⁴⁰ *Idem*, Dossier Charles Van Vlerken.

⁴¹ PV van verhoor Felix Lauterborn, 11.10.1945 [*Idem* (Bestendige Krijgsraad), Dossier Joris Wiethaese].

⁴² Auditoraat-Generaal, Dossier Albert Van Daele en Dossiers Frans Packet en konsoorten [Dossiers Jan De Bie, Alfred Van Malder (in het bijzonder Deskundig verslag van psychiater Charles Andersen inzake Van Malder) en Karel Maes (in het bijzonder Deskundig verslag van psychiater Charles Andersen inzake Maes)].

reeds in ons eerste deel schreven, konden we op basis van de gegevens, zoals bewaard op het Auditoraat-Generaal, niet tot een doorgedreven prosopografisch onderzoek komen.

VI. Vier SS-vertrouwelingen

Omstreeks einde oktober / begin november 1942 werden uit de groep van 20 SS'ers enkele vertrouwelingen gekozen. De reden was dat de SS'ers letterlijk stalen als de raven. Zij werden voor hun werk niet betaald, maar compenseerden dat door hun slachtoffers te beroven. (Wel werd, afgaande op o.m. een verklaring van jodenjager Emiel Janssens, een premie van 100 Bfr. gegeven aan Antwerpse burgers die Joden verklikten. De meeste verklikkingen gebeurden echter via naamloze brieven). Voortaan trad de 47-jarige Felix Lauterborn op de voorgrond. Met zijn puntbaardje en – althans op foto's – modieuze kledij had hij bij momenten iets 'artistiek' en deed hij tegelijkertijd wat terugdenken aan de snobistische trekjes van jodenjager Piet Verhoeven. Afgaande op zijn naoorlogse verklaringen leek hij trouwens een tijd kunstacademie te hebben gevolgd en hij had blijkbaar het diploma van fotograaf. Als een brute vechtjas kwam hij op het eerste gezicht niet over. In 1919 had hij zijn legerdienst vervuld als korporaal bij de gezondheidsdienst. Enkele jaren later werd hij tot sergeant bevorderd. In dronken toestand viel met Lauterborn echter geen land te bezeilen. In de loop van de jaren 1930 kreeg hij minstens negen PV's aangesmeerd, een aantal dat te vergelijken is met dat van Gustaaf Vanniesbecq en Verhoeven. Telkens ging het om smaad aan de politie, belediging of dronkenschap – het een ging meestal met het ander samen ⁴³.

Of Felix Lauterborns gedrag bijvoorbeeld iets te maken had met zijn professionele situatie is onduidelijk. Feit is dat hij aanvankelijk – jaren 1920 – als “wisselagent” zijn kost verdiende, maar vanaf 1930 als reporter-fotograaf actief was, blijkbaar gespecialiseerd in de sportrubriek. Was Lauterborns 'wisselkantoor' onder invloed van de economische crisis over kop gegaan, lag het aan wanbeheer, geldverspilling...? Het antwoord daarop is allicht niet meer te achterhalen. Als reporter-fotograaf was hij eerst verbonden aan de Franstalige, Belgisch-nationalistische Antwerpse krant *Neptune*. Nadien ging hij over naar de liberale *De Nieuwe Gazet*. Af en toe werkte hij ook mee aan de liberale *Le Matin* en de katholieke *La Métropole* en *Het Handelsblad van Antwerpen*. Hij bleek geen makkelijke collega. Ongeveer een jaar voor de bezetting was hij zijn baan van reporter-fotograaf kwijtgespeeld, “omwille van zijn slecht gedrag”. Door een getuige werd hij omschreven als “de bederfeling van zijn moeder”, uitbaatster van een hoedenwinkel op Klapdorp en bij wie hij ook nog tijdens de bezetting lange tijd inwoonde ⁴⁴.

43 *Idem*, Dossier Felix Lauterborn; LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 400-401, 536-537.

44 O.m. PV van verhoor getuige Frans Robinet (medewerker *De Nieuwe Gazet*), 12.9.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossier Felix Lauterborn).

Reeds voor de oorlog was Felix Lauterborn lid van Volksverwerking en mogelijk ook van diens voorloper, het reeds geciteerde Nationaal Corporatief Arbeidsverbond (NACO). Tijdens de bezetting ging hij aanvankelijk zonder enige financiële vergoeding bij Volksverwerking aan de slag, eerst als uitbater van de boekenwinkel van Volksverwerking in de Antwerpse Wiegstraat, nadien als lid van de Jodencontrole, een dienst wier leden als taak hadden de straten af te gaan, op zoek naar Joden die zich niet aan de Duitse jodenverordeningen hielden. Zo leerde hij het hoofd van de Antwerpse *Judenabteilung*, Erich Holm, kennen en werd hij al snel diens vertrouweling. Omstreeks augustus 1942 werd hij aan de *Dienststelle* Holm verbonden, zonder echter officieel lid van de Sipo-SD te zijn. Tevens werd hij Beschermend Lid van de SS⁴⁵.

Felix Lauterborn trad voor het eerst op het voorplan tijdens de nachtelijke jodenrazzia van 28 augustus 1942, toen de Antwerpse politie, op ‘vordering’ van de Sipo-SD, ongeveer 1.150 Joden arresteerde, een 150-tal meer dan het door Erich Holm vooropgestelde quotum van 1.000. Vervolgens sloot de Antwerpse politie de Joden in drie scholen, een synagoog en een cinemazaal op, waar ze later door de Sipo-SD met (Antwerpse) vrachtwagens werden afgehaald en naar de Mechelse Dossinkazerne gevoerd. Volgens Lauterborns naoorlogse verklaring was Holm die dag naar hem gekomen. “Hij wist dat ik van Volksverweer was en dat ik de Joden niet in het hart droeg. Tot mij sprekende zegde hij toen: ‘Nu zullen wij eens ergens naartoe rijden en ge zult zien dat het u plezier zal doen’. Ik heb hem dan vergezeld naar verschillende verzamelplaatsen van Joden. Van toen af begon ik mij te interesseren aan deze Jodenzaken. Ik begon met toezicht uit te oefenen wanneer de Joden uit de verzamelplaatsen werden gehaald om opgeladen te worden voor vervoer”⁴⁶.

Tijdens de nachtelijke razzia van 28 augustus 1942 had een aantal Antwerpse politieagenten geweigerd om een onderscheid te maken tussen zieke en niet-zieke Joden. Die beslissing had al onmiddellijk zware gevolgen. Toen de volgende dag, omstreeks drie uur ’s middags, de tweeëntwintigjarige ambulancier Louis De Potter – niet te verwarren met de Antwerpse hoofdcommissaris van politie Jozef De Potter – in de synagoog in de Terliststraat arriveerde om “een vrouw lijdend aan kanker in de buik” op te halen, trad een razende Felix Lauterborn hem tegemoet. “‘Gij gaat niet lang meer kans hebben mij met dergelijken flauwen kul te komen lastig vallen. Maak dat gij wegkomt’ schreeuwde hij ons toe. Hij had een revolver in de hand en bedreigde er ons mede”. Twee uur voordien had De Potter in de school van de Vinçottestraat ook al tevergeefs gepoogd “een zieke Jood”, “die op de vloer in de ingang der school lag”, te transporteren. Ook hier liep hij Lauterborn tegen het lijf, die hem naar Erich Holm doorverwees. “Toen wij de zieke op een berrie wilden tillen, kwam een persoon die ik kende als zijnde Lauterborn tot ons,

45 Auditoraat-Generaal, Dossier Felix Lauterborn.

46 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 615.

en snauwde ons toe : ‘Houdt daar uw poten af en wacht tot de heer Holm U toelating geeft om hem te vervoeren’”. “Wij gingen de klassen binnen en ontdekten een groten woestaard [= Holm] die de Joden aan het mishandelen was, te zeggen stampen en slagen uitdelen en aan de baarden der Joden aan het trekken was. (...) Hij snauwde mij toe : ‘Uw draagbaar kunt gij krijgen maar dien hond (de zieke bedoelend) laat gij hier en maak dat ik u niet meer zie’. Wij waren genoodzaakt den kermenden zieke ter plaatse te laten, en ons terug naar de kazerne te begeven”⁴⁷.

Na een tijd als duo met Erich Holm acties te hebben ondernomen, werd Felix Lauterborn als *Dolmetscher* aan Holms adjudant Karl Vierk toegevoegd. Samen met Vierk trok hij er meestal 's nachts op uit, vaak in het “autoke” van Vierk. Dan trad een nieuwe fase in. Op vraag van Holm en Vierk koos Lauterborn omstreeks einde oktober / begin november 1942 uit het 20-tal jodenjagers-SS'ers een aantal 'betrouwbare figuren'. Zijn keuze viel op Emiel Janssens en Pol Martens⁴⁸. Na de oorlog verklaarde Janssens haast spontaan : “Het verlenen van hulp [bij de aanhouding van Joden] was geen verplichting daar de Duitse diensten er ons niet voor betaalden”⁴⁹. Daarnaast wist ook Gustaaf Vanniesbecq, die op goede voet stond met de chef van de Antwerpse SD, Otto Desselmann, het vertrouwen als jodenjager te behouden. In de lijn der verwachtingen vormde hij enige tijd later een duo met zijn vriend René Bollaerts.

Het enige verschil met de periode van de 20 SS'ers was dat de groepen Lauterborn en Vanniesbecq wat minder opzichtig hun slachtoffers beroofden. In maart 1944 liep Felix Lauterborn – hij werkte toen, in het kader van de *Möbelaktion*, voor het *Ostministerium* (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*) – tegen de lamp. Hij werd “enige tijd” opgesloten op betichting van diefstal, maar via bemiddeling van Erich Holm kwam hij vrij. Een vijftal maanden later, rond het einde van de bezetting, was het de beurt aan Holm. De SD in Brussel “leidde tegen hem een onderzoek in op grond van verduisteringen en diefstallen van kostbare voorwerpen bij de aanhouding van Joodse slachtoffers, waaronder meestal ringen en diamanten”. Holm had geluk. Op het moment van het onderzoek was hij op verlof en toen hij terugkeerde, trok – onder druk van de geallieerde opmars – de Duitse bezetter zich terug. Daardoor werd hij door de Brusselse SD nooit gearresteerd⁵⁰.

47 *Ibidem*.

48 PV's van verhoor Felix Lauterborn, 22.9.1945 en 11.10.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossier Felix Lauterborn).

49 PV van verhoor Karel (Emiel) Janssens, 13.11.1945 (*Idem*, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten).

50 Nota Albert Van Puyvelde *SD Afdeling Holm Jodenzaken*, 1946 (*Idem*, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten); PV van verhoor Karl Reimer, hoofd van de *Kriminal-Polizei* (Kripo) in Brussel, 25.4.1947 (*Idem*, Dossier Erich Holm, met dank aan Nico Wouters). Over het *Ostministerium* en de *Möbelaktion*: *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolging in België. Spoliatie – Rechtsherstel – Bevindingen van de Studiecommissie. Eindverslag van de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de Joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945*, Brussel, 2001, p. 119-132.

Uiteraard kenden de meeste Joodse slachtoffers de namen van hun beulen niet. De meesten beperkten zich na de oorlog tot het geven van fysieke kenmerken van de daders. Uit de naoorlogse verklaringen – zowel van de slachtoffers als de daders – blijkt ook dat Lauterborn en Co steeds in burger opereerden. Met zijn opvallend puntbaardje bleef Felix Lauterborn vrij goed in het geheugen gegrift. Hij werd dan ook steevast “het baardje” genoemd, of in een aantal gevallen “kleine Felix”. Ook René Bollaerts was vrij makkelijk te identificeren: “de kleine zwarte met het moustachke”. Voor Emiel Janssens, Pol Martens en Gustaaf Vanniesbecq lag het moeilijker. Alle drie waren “lange blonden”. Daar kwam nog bij dat Janssens en Martens fysiek sterk op elkaar geleken en dat zowel Janssens, Martens en Vanniesbecq in “gabardine” waren gekleed. Janssens droeg echter steeds een “blauwe gabardine”, terwijl Martens meestal in een “lichte gabardine” was gekleed. In confrontatie met de boomlange Janssens dook Martens ook meestal op als “de iets kleinere blonde” (hij was ongeveer een kop kleiner dan Janssens), “niet breed en hij toonde eerder jong”. Over Vanniesbecq zijn we verder niet precies ingelicht. Naast zijn gabardine droeg hij allicht vaak een vilthoed.

Qua kledij viel Felix Lauterborn blijkbaar meer op bruin, waardoor zijn kompanen hem al eens “*Mister Brown*” noemden. Volgens een naoorlogse getuigenis van een niet-Joodse Antwerpenaar droeg Lauterborn “meestal een lichtgrijze vilthoed met een pluimpje tussen het lint, ik zag hem steeds met hoge rijlaarzen, meestal zwarte en de laatsten tijd der bezetting ook met geel-bruine”. Hij portretteerde Lauterborn verder nog als “kleine gestalte, karakteristiek gezicht met smalle en hoge neusrug haast in een lijn met een brutale en ongewoon onaangename aanblik, donker haar (droeg tijdens de bezetting een klein baardje)”⁵¹.

Het oppakken van Joden ging volgens Felix Lauterborn als volgt in zijn werk. “We gingen de Joden zoeken op plaatsen die vooraf aangeduid waren door de *Dienststelle*, waar bij middel van naamloze brieven, verklikkingen en andere inlichtingsbronnen regelmatig adressen toekwamen. De bron dezer adressen werd nooit bekend gemaakt”. Verklikkingen zouden dus in Antwerpen de basis voor het aanhouden van Joden hebben gevormd. Indien we Lauterborn kunnen geloven zouden “op de 100 aangehouden Joden” “er wel 80 verklikkingen door naamloze brieven [zijn geweest]”. Daarnaast ging Lauterborn (minstens) een 15 à 20-tal keer naar het bureel van de bevolking op het Antwerpse stadhuis om er adressen te zoeken van “personen die wij moesten vinden”. “Deze per-

⁵¹ Frans De Groodt (architect) aan de Antwerpse Krijgsauditeur [Herman Sabbe], 20.8.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossier Felix Lauterborn). Op 3 september 1943 was De Groodt – in het kader van de operatie Iltis, toen Joden van Belgische nationaliteit werden opgepakt – getuige geweest van de arrestatie van een aantal Joodse bureen-vrienden, Alice Kappel-Bloch en haar dochters Yvonne en Lucie. Hij hoorde “kreten en geruchten van vechtenden in het appartement van de familie Kappel, zodanig dat verschillende bewoners van het gebouw verschrikt naar beneden liepen om te vragen wat er gaande was. Het was duidelijk dat mevrouw Kappel en hare dochters geslagen of op een andere wijze gebrutaliseerd werden”.

sonen waren enerzijds Joden en anderzijds Ariërs die gewoon hadden in huizen waarin tevens Joden zich gevestigd hadden”⁵². Bij de aanhoudingen waren Lauterborn en Co in principe steeds vergezeld van een *Dolmetscher* of een Duits lid van de *Dienststelle*, zoals Erich Holm (“een grote rosse met sproeten”), Karl Vierk (“de dikke Duitser”, steeds gekleed in “een lange zwarte lederen frak”), Ernst Laïs, Ferdinand Frankenstein (“een kleine”) en *Dolmetscher* Joris Crespin (“de man met de bril”, “een grote lange”). Tevens sprong af en toe ook een (Vlaamse) chauffeur van de *Dienststelle* in. Dat Emiel Janssens een café uitbaatte was handig meegenomen. Het bood de mogelijkheid om ‘gezellig’ op de volgende aanhoudingen te wachten : “Ik vertoefde veel in het café van Janssens”, aldus Lauterborn, “hiervan was Holm op de hoogte en telkens wanneer die ons wilde bereiken was het zijn eerste gedachte daarheen te telefoneren. Het gebeurde dat hij ons daar ook kwam opzoeken”⁵³.

Het vervoer van de door Felix Lauterborns bende opgepakte Joden geschiedde op de meest diverse manieren. Overdag gebeurde het allicht meestal via ‘opgevoerde’ vrachtwagens van Antwerpse verhuisfirma’s. Sommige slachtoffers werden gewoon op de tram gezet, waar ze, onder het oog van omstanders, werden vastgeketend. Een aantal aanhoudingen geschiedde zelfs per taxi. Pol Martens en Gustaaf Vanniesbecq trokken er bij hun opsporingen vaak per moto op uit, waarna ze bv. leden van de Sipo-SD of de *Feldgendarmerie* lieten komen. ‘Handig’ was ook het “autoke” van Erich Holms adjudant Karl Vierk. In talrijke gevallen werden de slachtoffers niet rechtstreeks naar de Mechelse Dossinkazerne gedeporteerd, maar werden ze eerst opgesloten in de Antwerpse stedelijke gevangenis in de Begijnenstraat, het hoofdkwartier van de Antwerpse SS in de Quellinstraat, of het hoofdkwartier van de Sipo-SD in de Dellafaillelaan. Vaak ging het ook om een combinatie van die locaties.

Talrijke acties grepen ‘s nachts plaats. Tot de traditionele intimidaties van de slachtoffers behoorden het opzetten van “een grote mond” en het uitdelen van “slagen”, “maar”, aldus Felix Lauterborn, “echter niet op een wijze welke zou wettigen aan ‘afslagen’ te denken”. In werkelijkheid werd het brute geweld allesbehalve geschuwd en het kwam ook al eens tot seksuele handtastelijkheden. Net zoals jodenjager Piet Verhoeven had Lauterborn er geen scrupules over om vrouwen en kinderen letterlijk van de trappen of in de gereedstaande vrachtwagen te gooien. Joden die alsnog trachtten te ontvluchten, werden neergeschoten. Nadien werden de huizen van de aangehouden Joden door Lauterborn en Co verzegeld, in afwachting van de komst van het *Devisenschutzkommando*.

52 Auditoraat-Generaal, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten (Carton III : XIII B24, Dossier Edmond Ryskens, onderoverste van het bureel van de bevolking). Volgens een verklaring van Lauterborn, d.d. 10 september 1945, toonde Ryskens hem “steeds de meeste inschikkelijkheid” waardoor Lauterborn zelf “het minste tijd en de minste moeite verspeelde” (*Ibidem*).

53 PV van verhoor Felix Lauterborn, 11.10.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossier Felix Lauterborn); LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 631.

De naoorlogse verklaring van Emiel Janssens, die erkende zelf ook meermaals geweld tegen ‘weerspannige’ Joden te hebben gebruikt, klinkt als een zwaar understatement : “Lauterborn is een persoon met een ietwat sadistisch karakter”⁵⁴.

Na de oorlog had Felix Lauterborn nog steeds geen moeite met een verklaring als die van de niet-Joodse 48-jarige naaister Helene Van Glabbeke, waarin tot uiting kwam dat hij op 19 september 1942 de 34-jarige Joodse Sonia Mann “over de grond heeft gesleurd”. “Ik heb die aanhouding gedaan, samen met [Karl] Vierk. Wij waren met een kleine auto, die van Vierk. De aangehoudenene hebben we over de grond moeten slepen omdat ze het bewustzijn had verloren. Dit gebeurde regelmatig met de Joden”⁵⁵. Op 26 september 1942 werd Mann met konvooi XI uit Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd, om nooit meer terug te keren. Ten gevolge van Lauterborns wreedaardige optreden overleden een aantal aangehoudenene vroegtijdig. Getuige daarvan het naoorlogse relaas van Berek Sibirski recta Szuberski, op het moment van de feiten 73 jaar oud. “De winter 1943 is Lauterborn [hij was in het gezelschap van Karel Vierk, L.S.] bij mij binnengekomen en heeft mij gezegd : ‘Gij slaapt nog’. Waarop hij mijn 70-jarige vrouw bij de haren heeft gegrepen en over de grond gesleurd. Mijn vrouw is door deze behandeling enige dagen nadien overleden”⁵⁶.

Geconfronteerd met het brutale optreden van de bende van Lauterborn werd het sommige omstanders te machtig. Kinderen waren misschien nog het meest gevoelig voor het leed van hun Joodse burens. In december 1943 hielden Felix Lauterborn en “een blonde man” (waarschijnlijk Emiel Janssens) de 38-jarige Ida Felborg en haar zes-jarig dochtertje, Esther Kremer, in de Schupstraat nr. 13 aan. “Toen mijn dochtertje”, aldus de naoorlogse verklaring van Felborg, “werd vervoerd, stonden de bewoners van het huis Schupstraat nr. 8 op straat en bij het zien van dit toneel begon het dochtertje van die mensen plots te wenen. Lauterborn was er naar toegegaan en ging vragen waarom ze weende. En toen hij de reden vernomen had, zegde hij dat ze voor jodenkinderen niet moest schreeuwen”⁵⁷. Andere omstanders gingen nog een stap verder. Raymond Tanghe, een in 1899 in Oostende geboren verzender, presteerde het zelfs om Lauterborns bende fysiek te lijf te gaan. Het is het enige ons tot dusver bekende voorbeeld, maar meer dan het citeren waard.

54 PV van verhoor Emiel Janssens, 24.9.1945 [Auditoraat-Generaal, Dossier Karel (Emiel) Janssens].

55 PV van verhoor Felix Lauterborn, 10.1945 (*Idem*, Dossier Felix Lauterborn); LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 639-642.

56 Volgens de verklaring van Ida Felborg (zie verder), die ongeveer op hetzelfde moment was aangehouden en later in contact met Sibirski bleef, overleed Sibirski's echtgenote echter pas na de bevrijding, maar ze voegde eraan toe : “Deze vrouw was door [Lauterborn] mishandeld geworden” [Verklaring Berek Sibirski recta Szuberski, 5.9.1945 en Verklaring Ida Felborg, 15.8.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten)].

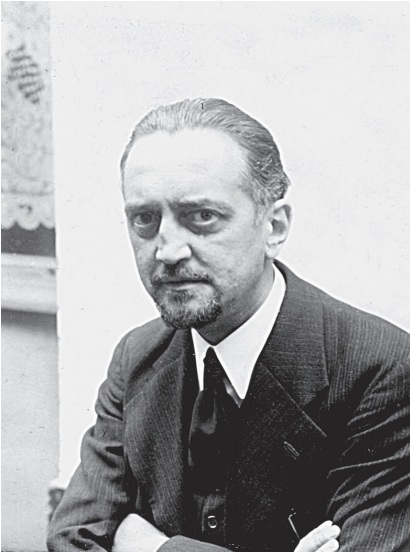
57 PV van getuigenis Ida Felborg, 15.8.1945 (*Idem*, Dossiers Lauterborn en konsoorten).

- Jodenjager Emiel Janssens, “een lange blonde in blauwe gabardine”. Na de oorlog werd hij ter dood veroordeeld, een straf die in hoger beroep behouden bleef. In 1963 kwam hij (voorwaardelijk) vrij en nam hij zijn voormalig beroep van kelner opnieuw op, ditmaal in het Gentse. In een TV-interview met Maurice De Wilde uit 1981 drukte hij zijn verbazing uit dat hij “zo zwaar” was gestraft en beweerde hij uit “Vlaams idealisme” te hebben gehandeld. In 1985 werd hij in eer hersteld. (Foto Auditoraat-Generaal)

- Jodenjager Gustaaf Vanniesbecq met vilthoed. Wegens zijn crimineel verleden werd hij na de oorlog door de socialistische *Volksgazet* “de mislukte Horst Wessel van Vlaanderen” genoemd. Hij wist uiteindelijk naar Spanje te ontsnappen, waar hij een vertaalbureau opende. Vanuit Spanje gaf hij in de loop der jaren financiële steun aan Vlaams-nationalistische initiatieven en werkte hij mee aan het Gentse VMO-blad *De Vrijbouter* (1964-1972). In 1971 overleed hij in Madrid. (Foto SOMA)

- Jodenjager Felix Lauterborn, “het baardje”, “kleine Felix”, in driedelig kostuum. Na de oorlog ter dood veroordeeld, overleed hij op 2 november 1956 in de Leuvense gevangenis. (Foto Auditoraat-Generaal)

- Jodenjager Paul Martens, “een lange blonde in lichte gabardine”, eigenaar van een wasserij. In september 1944 trok hij samen met de Sipo-SD Antwerpen naar Nederland, waar hij omkwam. (Foto Auditoraat-Generaal)

Op 22 oktober 1942 – in een andere verklaring heeft hij het over 22 november 1942 – rond 14 uur was Raymond Tanghe getuige van een aanhouding in de Plantin Moretuslei. De daders waren Emiel Janssens, René Bollaerts, Joris Wiethase en Gustaaf Vanniesbecq. Tanghes naoorlogse verklaring geeft tegelijkertijd ook een minder fraai beeld van bepaalde Antwerpse omstanders en getuigt van de medewerking van Antwerpse verhuisfirma's. "*Je vis sortir une femme très âgée tenant à la main une fillette (...). Au même moment un individu la suivait et lui donnait force coup de pieds et poings. Une telle colère m'a pris, que j'ai immédiatement traversé la rue violemment et apostrophé cette ignoble brute. (...) Pendant que j'insultais cet individu deux plus jeunes (...) sortirent également de la même maison. À eux deux ils se précipitèrent sur moi sur l'ordre du premier. Ils essayèrent de me conduire et de m'embarquer dans leur camion de déménagement (d'une firme de Mariabourg). À coup de pieds et poings, je me suis défendu. À tel point que ces deux SD furent hors combat. Toutefois le cafetier [= Janssens] a sorti un revolver". Tanghe gaf het echter nog niet onmiddellijk op. "Venant sur moi, je n'avais plus qu'à lever les bras. S'étant approché trop près de moi, je lui ai donné un tel coup de pied dans le ventre qu'il s'est renversé. J'en ai profité pour prendre le large. Mais quelques instants après une auto allemande me poursuivait. M'étant caché dans une fabrique de la rue de la province – la concierge fit un tel spectacle que l'auto s'arrêta, et je fus livré. (...) Je fus embarqué dans le camion avec une trentaine de juifs – hommes et femmes et enfants". Toen Tanghe tegen Bollaerts opmerkte dat die helemaal geen erbarmen had met die aangehouden Joden ("ces pauvres gens"), antwoordde Bollaerts: "Met zo'n volk hebben wij geen medelijden". En Janssens zou eraan hebben toegevoegd: "U hebt chance dat mijn revolver niet ging"⁵⁸.*

* * *

De bovenstaande schets van de groep Lauterborn en Co belet niet dat nog tot op het einde van de bezetting sporadisch leden van de SS-Stormban Antwerpen bij het opsporen van Joden waren betrokken en dat die zich nog steeds schuldig maakten aan diefstal. Zo drongen in augustus 1944 de 24-jarige Antwerps Stormbanleider Jozef Bachot ("Godsgelovig")⁵⁹ – hij had tijdens zijn vooroorlogse opleiding als violist nog bijles gekregen van een uit nazi-Duitsland gevluchte Joodse muzikleraar – en de SS-mannen Gaston Koeken en Oswald Pulinckx (Rooms-katholiek), respectievelijk 37 en 22 jaar oud in de woning van de 52-jarige Salomon Langer false Wasserthal binnen, waarop ze hem en zijn stiefzoon "erg mishandelden". "Ik ben zo geslagen geweest", aldus verklaarde Salomon Langer na de oorlog, "dat ik te bed heb gelegen met 41° koorts. Zij hebben mijn haar afgesneden"⁶⁰.

⁵⁸ Raymond Tanghe aan de Procureur des Konings van Antwerpen, 9.10.1944 en PV van verhoor Tanghe, 30.10.1945 (*Idem*, Dossiers Lauterborn en konsoorten).

⁵⁹ Zoals andere SS'ers had Jozef Bachot echter een uitgesproken katholieke achtergrond. Zo liep hij o.m. school in het Antwerps Sint-Jan Berchmanscollege.

⁶⁰ PV van verhoor getuige Salomon Langer false Wasserthal, 13.4.1945 [Auditoraat-Generaal, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Oswald Pulinckx)].

Salomon Langer had nog geluk. Mogelijk was hij gemengd gehuwd en werd hij daarom niet aangehouden. Dramatisch liep het echter af voor een bejaard Joods echtpaar dat omstreeks einde augustus 1944 werd gearresteerd – naar verluidt het werk van Piet Verhoeven – en in de kelders van het Antwerps SS-hoofdkwartier in de Quellinstraat opgesloten. Het ging om de 73-jarige gewezen diamantverkoper Michael Blaines en zijn echtgenote, de 73-jarige Frederika Reiss, beiden van Nederlandse nationaliteit. Prompt werd hen een belangrijke geldsom en juwelen afgepakt. Aangezien de geallieerden bijna Antwerpen hadden bereikt, werd het echtpaar als lastige getuigen beschouwd. Op 3 september gaf Jozef Bachot aan drie SS'ers bevel hen uit de kelders te halen en neer te schieten, samen met de niet-Joodse Helena Boone, die evenzeer door SS'ers bestolen was. De jodenjagers Frans Packet, Leo Trappers en Alfred Van Malder brachten hen naar een scheepsdok, ver buiten de stad. Van Malder – zoals in ons eerste deel vermeld schoonbroer van Trappers en door zijn vrienden “de specialist van de MP (machinepistool)” genoemd – schoot hen met een mitrailleur in de rug. Blaines en Boone waren op slag dood. De echtgenote van Blaines zou uiteindelijk de verwondingen te boven komen. Een dag later werd Antwerpen bevrijd ⁶¹.

VII. De naoorlogse afwikkeling

Bij de bevrijding vernietigde de Sipo-SD Antwerpen het grootste deel van haar archief ⁶² en vluchtte naar Nederland, waar ze een *Dienststelle* in Apeldoorn vormde. Daarnaast trokken talrijke leden van de SS-Stormban Antwerpen naar Duitsland, waar ze veelal het Duitse leger vervoegden. De leden van de *Dienststelle* Apeldoorn maakten zich schuldig aan oorlogsmisdaden. In november 1944 gaf het gewezen hoofd van de Sipo-SD Antwerpen, Karl Fielitz, bevel zes Joden, waaronder een vrouw en een zesjarig kind neer te schieten. Ook Erich Holm zou bij de beslissing betrokken zijn geweest. De executie vond in een bos nabij Vierhouten plaats en stond onder leiding van SS-*Hauptscharführer* Ferdinand Frankenstein, die zoals gezegd in Antwerpen eveneens meegeholpen had aan de aanhouding van Joden. Op 8 maart 1945 werden bovendien bij de Woeste Hoeve in de omgeving van Apeldoorn 117 gevangenen neergeschoten als represaille voor de aanslag op de *Höhere SS- und Polizeiführer Hans Rauter*, onder wie de SS en het ganse Duitse politieapparaat in Nederland ressorteerden. Daarnaast werden in de periode oktober 1944-april 1945 in Apeldoorn en omgeving nog eens 55 personen geëxecuteerd. Bij een van de acties was ook *Dolmetscher* Luc Remacle betrokken.

61 *Idem*, o.m. Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Alfred Van Malder); Interview Maurice De Wilde met Jozef Bachot, 2 en 3.8.1984 [bevat eveneens *Uiteenzetting der feiten [inzake Jozef Bachot]*, 9.12.1968] (SOMA, Interviews van verzetslui en collaborateurs gerealiseerd in het kader van de BRT-televisiereeksen over de Tweede Wereldoorlog, AA 1825).

62 Volgens een verklaring van Antwerps Sipo-SD-lid Willy Van de Velde, d.d. 9 juni 1945, “werden alle akten te Antwerpen verbrand, terwijl de cartotheek op 2.9.1944 naar Dusseldorf werd overgebracht. De waarde zaken, die zich nog op de *Dienststelle* bevonden, werden overgebracht naar het *Reichssicherheitshauptamt*”.

Na de capitulatie vonden de Duitse hoofdverantwoordelijken van de Sipo-SD inzake de jodenvervolging in Antwerpen een veilig onderkomen in Duitsland. Dat leidde ertoe dat de Belgische Auditeur-Generaal in 1949 uiteindelijk tot de conclusie kwam “dat geen enkele vervolging kon worden in overweging genomen op grond van misdaden begaan door de Sipo van Antwerpen in het kader van de vervolging tegen de Joden, om reden tussen de te uwer beschikking opgesloten Duitsers zich noch het hoofd van de Sipo Antwerpen [Karl Fielitz, L.S.] noch de onderzoekende persoon [i.e. diegene die onderzoek tegen Joden deed, m.a.w. Erich Holm, L.S.] bevond, verantwoordelijk [voor] de misdadige activiteiten tegen de persoon [en] de goederen van Joden”⁶³. Vijf maand later, op 5 augustus 1949, werd het dossier Holm, die verdacht werd van “oorlogsmisdaden”, “zonder gevolg” geklasseerd. Mogelijk vond het gerecht het niet opportuun verdere stappen te ondernemen. Tenslotte leek het Belgisch gerecht in 1967 Holm toch nog op het spoor te komen. Holm zou intussen reeds jaren in Zuid-Afrika hebben gewoond. Tot een vraag om uitlevering kwam het echter niet. Volgens de Auditeur-Generaal was de zaak verjaard⁶⁴.

Karel Fielitz kon evenzeer aan een veroordeling ontkomen. Allicht werd hij nooit door het Belgisch gerecht gegrepen. Wel startte er in 1973 in Duitsland blijkbaar een onderzoek tegen hem, maar het leek op een sisser af te lopen. In 1975 werd de zaak Fielitz – samen met die van Constantin Canaris, Ernst Boje Ehlers, en Kurt Asche, respectievelijk de opeenvolgende chefs van de Sipo-SD in België en de *Judenreferent* van de Sipo-SD in Brussel – in Duitsland terug aanhangig gemaakt door het bekende Franse advocaten-echtbaar Serge en Beate Klarsfeld. Op 8 maart 1977 besliste het Hof van Beroep in Schleswig dat de klacht van het Openbaar Ministerie inzake Fielitz ongegrond was : “Voor de schuldvraag is het belangrijker te weten of hij werkelijk het doden van sommige slachtoffers, waarvan de naam niet absoluut moet gekend zijn, in de hand gewerkt heeft. In het geval Fielitz is het bewijs, dat vereist is om bij een rechtzaak een veroordeling af te dwingen niet met zekerheid geleverd. (...) Voor een veroordeling, is het nodig vast te stellen dat er zich bij de doden een beperkt aantal Joden bevond dat door betichte Fielitz in het verzamelkamp te Mechelen werd afgeleverd”⁶⁵.

De enige vooraanstaande Antwerpse Sipo-SD'er die voor zijn aandeel in de jodenvervolging in handen van het Belgisch gerecht kwam, was Erich Holms adjutant Ernst Laïs. Hij werd op 15 februari 1947 in Duitsland aangehouden en aan België overgeleverd. Sinds 15 augustus van dat jaar zat hij opgesloten in de gevangenis van

63 Privé-archief. Eveneens met dank aan Dirk Luyten.

64 Hubert Halin (attaché van het ministerie van Justitie) aan Auditeur-Generaal, 9.8.1967 en F. Vander Vorst (substituut van de Auditeur-Generaal) aan Hubert Halin, 21.8.1967 [Auditoraat-Generaal, Dossier Erich Holm (met dank aan Nico Wouters)].

65 MAXIME STEINBERG, *Dossier Brussel-Auschwitz. De SS politie en het uitroeien van de Joden*, Brussel, 1981, p. 220. In 1981 volgde in Nederland een nieuw onderzoek naar Karel Fielitz, ditmaal in het kader van de strafrechtelijke verantwoordelijkheden van de Dienststelle Apeldoorn.

Sint-Gilles. Het Belgisch gerecht vond het uiteindelijk echter opportuun Laïs niet te vervolgen. De Belgische wetgeving was gewoonweg niet aangepast om misdrijven tijdens de bezetting gepleegd te vervolgen. Voor zijn betrokkenheid bij de “*camion de la mort*” van 3 september 1943 (zie ons eerste deel) kon Laïs ten hoogste tot twee jaar worden veroordeeld (onvrijwillige doodslag, art. 419 van het Strafwetboek). Voor zijn optreden in Breendonk kon hem een maximumstraf van vier jaar worden opgelegd (ernstige slagen, doch zonder blijvend gevolg). Met aftrek van Laïs’ voorarrest zou dat betekend hebben dat Laïs na zijn eventuele veroordeling amper nog zou vastzitten. Dat zou een niet te verantwoorden straf zijn in verhouding met de zwaarte der inbreuk; onverdedigbaar naar de publieke opinie toe. Op 28 april 1950 werd Laïs naar Duitsland gerepatrieerd. Herinneren we er ook aan dat Max Werner en Otto Desselmann, die tijdens de cruciale fase van de jodenvervolging – de zomer van 1942 en volgende – aan het hoofd van de Antwerpse Sipo-SD stonden, de oorlog niet overleefden.

Het Auditoraat-Generaal legde duidelijk de klemtoon op Sipo-SD-leden die betrokken waren bij de vervolging van Belgische verzetsorganisaties. Tot een groepsproces van Vlaamse leden van de Sipo-SD Antwerpen kwam het nooit. Evenmin kwam het tot een werkelijk groepsproces van de Antwerpse SS-Stormban. In 1947 verschenen weliswaar 33 leden van de SS-Stormban gezamenlijk voor de Antwerpse Krijgsraad, maar de meeste Antwerpse SS-leden werden individueel veroordeeld. Uiteraard was het voor het gerecht een onmogelijke opgave om tot een alomvattend groepsproces van de SS-Stormban Antwerpen te komen, maar daardoor raakten hoe dan ook een aantal verbanden en pistes inzake de Antwerpse jodenvervolging aan het oog onttrokken.

Heel wat Antwerpse jodenjagers-SS’ers konden aan hun straf ontkomen. Gustaaf Vanniesbecq wist verscheidene malen uit de gevangenis te ontsnappen en kwam tenslotte in Spanje terecht. Van Leo Trappers, Emiel De Groof en Willy Jacobs raakte het gerecht elk spoor bijster. Allicht konden ze in het buitenland onderduiken. Ook de eerste algemene leider van de SS, René Lagrou, en Antwerps Stormbanleider Jozef Bachot wisten naar het buitenland te ontkomen. Een aantal jodenjagers overleefde de oorlog niet. Joris Wiethase sneuvelde als *Waffen-SS’er* in Duitsland, Pol Martens in Nederland en Gaston Dingenen en Albert Jans aan het Oostfront. August Schollen kwam als gezegd in december 1942 bij een aanslag om het leven. Dat maakt dat van de oorspronkelijke groep van 25 SS-vrijwilligers – het kader van de SS-Stormban Antwerpen inbegrepen – er slechts 17 (68 %) door het gerecht konden worden verhoord. Met uitzondering van Wiethase konden alle *Dolmetschers* van de *Dienststelle* Erich Holm worden gevat, inclusief *Dolmetschers* als Luc Remacle die evenzeer bij de jodenvervolging waren betrokken. Ook de jodenjagers Karel Maes, Alfred Van Malder, Gaston De Brandt, Piet Verhoeven, Roger Van den Eynde, Jules Bosmans en Felix Lauterborn werden ingerekend.

Afgezien van het proces Felix Lauterborn – Emiel Janssens – Raymond Plovy – Joris Crespin stond bij de SS’ers hun aandeel bij de jodenvervolging niet centraal. In meerdere dossiers van jodenjagers-SS’ers, zoals dat van Emiel De Groof – en ook bijvoorbeeld in

dat van Antwerps Stormbanleider Seraf Trio –, ontbrak dat aspect zelfs volledig. Blijkbaar beschikte het gerecht reeds over voldoende andere zwaarwichtige feiten ten laste, zoals de moord op de Antwerpse gewezen liberale schepen Eric Sasse en het drama van Meensel-Kiesegem. Los daarvan dient er uiteraard ook rekening mee te worden gehouden dat er nauwelijks Joodse slachtoffers uit Auschwitz terugkeerden, zodat er in heel wat gevallen concrete getuigenissen ontbraken. Een aantal jodenjagers-SS'ers kon daar onmiskenbaar van profiteren.

De meerderheid (iets meer dan 60%) van de jodenjagers-SS'ers en *Dolmetschers* werd in eerste aanleg – al dan niet bij verstek – ter dood veroordeeld. *Dolmetscher* Luc Remacle en jodenjager Jan De Bie kregen levenslang. De jodenjagers Jan Verhaert en Fonne Coppens werden beiden tot 20 jaar hechtenis veroordeeld, de jodenjager Karel Van Vlerken en *Dolmetscher* Frans Backx beiden tot 15 jaar, de jodenjager Jos Remacle en *Dolmetscher* Pieter Ganses respectievelijk tot 13 en 12 jaar en de jodenjagers Gaston De Brandt en Henri Van Winckel tot 10 jaar. Jodenjagers Karel Van Vlerken, Roger Van den Eynde en Albert Van Daele zagen hun straf tot drie jaar beperkt. Jodenjager André Laureys werd ontoerekeningsvatbaar verklaard en tot 15 jaar opsluiting in een psychiatrische instelling veroordeeld.

I2/II/1942.

Jood WEIBRUCK, Ferdinand Coosemans str. 107 te Berchem - 2 de Verdiep.-woont nog daar - gedeelte der meubelen zijn weggevoerd.- zou in 1937 uit Duitschland gekomen zijn.- Het kind is sinds eene maand verdwenen.

DERBOVEN, Bind straat, 20 en DE BIE, Ferdinand Coosemans str. 120 zijn sterk bevriend met Weibruck en betoonden openlijke plichtplegingen en kasserijen tegenover kind Weibruck-waarschijnlijk bij zijn vertrek.

Bij huiszoeking ook AL de andere appartementen doorzoeken, want de jood wordt bij verschillende huurders opgenomen.

X Jodin GUTTER, Ferdinand Coosemans straat, 109 te Berchem . 2e. Verdiep. woont daar met 3 dochters, zonder bekende inkomsten. - Droegen ster - nu niet meer.- Komen op straat zonder ster- door aangever gezien.

Jood HAUSER en familie, Bind straat, 32 te Berchem - I ste Verdiep. droegen ster nu niet meer. - Komen 's avonds buiten- overdag niet - Houden hun stil en openen niet bij bezoek. - Benedenhuurders verzekeren dat ze daar regelmatig vertoeven.- Door aangever Zondag I/II/1942 gezien.

X Jood Sam. DEVELES, Kolonie laan, 73 te Antwerpen, Boekhandelaar (vroeger als handelsvertegenwoordiger ingeschreven.) Handelsregister zou op naam der vrouw staan (erische) I kind. - Draagt nu bril .

Voert kommunistische propaganda in salons waar hij komt, o.a. : " een gezond denkend mensch is kommunist " .

Om deze joden te treffen, bij de andere huurders bellen en verrassen-doen niet open (verklaring van H.B. aan J.B. - Tanef)

- De aanhouding en verklaring van Joden in de praktijk. Nota met onderrichtingen voor de bende van Lauterborn : "Om deze Joden te treffen, bij andere huurders bellen en verrassen - doen niet open", 12 november 1942. (Document Auditoraat-Generaal)

Karel Van Vlerken, Roger Van den Eynde en Albert Van Daele hadden het geluk aan hun kant. Pas na Van Vlerkens veroordeling bereikte het uittreksel van het PV van verhoor van jodenjager Marcel Eeckhout, waarin Van Vlerken als één van de 20 SS-vrijwilligers werd vernoemd, de Krijgsauditeur ⁶⁶. Van den Eynde werd reeds op 28 december 1945 veroordeeld, onder de betichting dat hij “van 27.10.1942 tot 29.3.1944 te Antwerpen, Borgerhout, Sint-Truiden, Schaffen lid [was van] SS-*Wachgruppe*, *Nordlandwacht*, DeVlag, Volksverweer [= Volksverwering]”. In werkelijkheid was hij reeds in juli 1942 tot de Algemeene SS-Vlaanderen toegetreden en was hij reeds voor oktober 1942 lid van Volksverwering. Zijn SS-*Stamkaart* kwam echter pas na zijn veroordeling aan het licht en een uittreksel uit het in ons eerste deel geciteerde PV van de Antwerpse politie (Opsporingsdienst) van oktober 1942, waaruit zijn betrokkenheid bij de jodenrazzia's en plunderingen van Joodse huizen duidelijk bleek, bevindt zich niet in zijn dossier ⁶⁷.

Ondanks talrijke tegenstrijdigheden, lacunes en botte ontkenningen in zijn verklaringen impressioneerde Albert Van Daele blijkbaar het Krijgsauditoraat. Hij maakte dankbaar gebruik van zijn aanhouding door de Sipo in september 1943. Alhoewel hij in eerste instantie verklaarde dat hij door de Sipo van “diefstal” werd beschuldigd, voegde hij er in een ruk aan toe dat “de beschuldiging die tegen mij ingebracht werd tegen het Duitse krijgsgerecht was niets anders dan hulp en bijstand aan de Joden, en hen in de mogelijkheid te stellen te ontvluchten. Om die reden werd ik ook veroordeeld”. Volgens hem was de verklaring van Marcel Eeckhout, die hem vermeldde als één van de 20 SS-vrijwilligers, een pure “wraakneming”. Tevens beweerde hij dat hij tijdens zijn dienst als verplicht tewerkgestelde in Duitsland op een bepaald moment in het concentratiekamp Buchenwald werd opgesloten. Alhoewel hij geen enkele van die beweringen met getuigen kon staven – de vereniging van oud-politieke gevangenen van Buchenwald ontkende zelfs formeel dat hij ooit in het kamp had gezeten en over zijn hulp aan Joden trad hij niet in detail – leek de substituut van de Krijgsauditeur hem het voordeel van de twijfel te geven. Dat blijkt uit de *Uiteenzetting der zaak [Albert Van Daele]*: “Ter zijner ontlasting dient echter te worden gezegd dat hij [bij de SS] ontslagen werd omdat hij onder andere Joden zou geholpen hebben. (...) Hij zou verder de oorlog hebben geëindigd in het concentratiekamp van Buchenwald”. Voegen we eraan toe dat Van Daele – onafhankelijk van de verklaring van Eeckhout – evenzeer in het onderzoek naar Felix Lauterborn en Co als één van de 20 jodenjagers-SS'ers werd vermeld. Op basis van de ondervragingen van Felix Lauterborn en Co stelde Albert Van Puyvelde, officier van de Antwerpse gerechtelijke politie en verbonden aan het Krijgsauditoraat,

⁶⁶ *Idem*, Dossier Charles Van Vlerken.

⁶⁷ *Idem*, Dossier Roger Van den Eynde. Uittreksels van het PV van de Antwerpse politie (Opsporingsdienst) van oktober 1942 bevinden zich wel in de dossiers van André Laureys en Corneel Torfs, die respectievelijk pas op 17 juni en 15 september 1947 werden veroordeeld.

een omstandige nota over de *Dienststelle* Holm op, inclusief een lijst van jodenjagers-SS'ers. De nota bevindt zich echter niet in het dossier Van Daele⁶⁸.

Ook Jan Verhaert en Fonne Coppens konden op clementie rekenen. Verhaert beweerde dat hij slechts eenmaal per camion Joden mee was gaan opladen, in opdracht van *Oberscharführer*-jodenjager Albert Jans. Zijn medewerking aan het opladen diende bovendien te worden gerelativeerd: "Ik had niet de opdracht om mede te gaan in de zin om mee te helpen aan de oplading, maar wel om vanwege Jans een oogje in 't zeil te houden op onze eigen SS-mannen – dit om na te gaan of ze zich niet vergrepen aan diefstal of onregelmatigheden. Ik genoot het vertrouwen van Jans op het gebied van eerlijkheid en er waren reeds klachten ingekomen aangaande gepleegde diefstallen door SS-mannen of anderen". Zoals vermeld overleefde Jans de oorlog niet, zodat Verhaerts verklaring niet te controleren viel. In zijn verdediging ging Verhaert nog een stap verder. Tijdens zijn wachtdiensten in het hoofdkwartier van de Antwerpse SS in de Quellinstraat, gedroeg hij zich steeds "goed" tegenover de Joden en "gaf hen zelfs eten (drinken, melk aan de vrouwen en sigaretten van mijn eigen geld – het eten kon ik bezorgen door toe te laten dat met hun eigen geld iets gekocht werd)". "Ik wijs erop", zo besloot hij, "dat dit steeds op eigen verantwoordelijkheid was". Alhoewel de Krijgsraad onder meer bewezen achtte dat Verhaert rond oktober 1942 "een niet nader aantal Joden aangehouden, doen aanhouden, gevangen gehouden of doen gevangen houden met de omstandigheid dat de aangehouden of gevangen gehouden personen aan lichamelijke folteringingen werden onderworpen", meende ze dat er "verzachtende omstandigheden bestaan, voortvloeiende uit het betrekkelijk goed verleden van de betichte"⁶⁹.

Geconfronteerd met de verklaring van Marcel Eeckhout, die hem evenzeer als jodenjager-SS'er aanwees en van diefstal beschuldigde, reageerde Fonne Coppens verontwaardigd. "Ik ontken ten stelligste deel genomen te hebben aan het aanhouden of opsporen van Joden. Ik neem er kennis van dat dit in mijn schoenen geschoven wordt". Wel herinnerde hij zich dat hij over de aanhouding van Joden eens een gesprek had gehad met August Schollen, "thans overleden", "en dat wij toen in ons gesprek deze handelswijze afkeurden". "Het is ons nooit gevraagd geworden deel te nemen aan de jodenvervolgning. Ten minste aan mij niet. Ik weet wel dat Schollen daar streng tegen was". Zoals we zagen was Schollen op het moment van de feiten Stormbanleider van de SS Antwerpen en diegene die 20 SS-vrijwilligers had gevraagd voor het opsporen van Joden. Het Krijgsauditoraat ging niet

68 PV van verhoor Albert Van Daele, 25.2.1947 en *Uiteenzetting der zaak [Albert Van Daele]*, z.d. (*Idem*, Dossier Albert Van Daele); O.m. PV Albert Van Puyvelde, 23.8.1945 en Nota Albert Van Puyvelde *SD Afdeling Holm Jodenzaken*, 1946 (*Idem*, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten). Ook Felix Lauterborn bracht na de oorlog Albert Van Daele in verband met diefstal van geld van... Joodse slachtoffers [PV van verhoor Felix Lauterborn, 20.7.1945 (*Idem*, Dossier Felix Lauterborn)].

69 PV van verhoor Marcel Eeckhout, 4.3.1946, PV van verhoor Jan Verhaert, 10.4.1947 en *Pro Justitia* van vonnis inzake Jan Verhaert, 10.9.1947 (*Idem*, Dossier Jan Verhaert).

verder op het aandeel van Coppens inzake de jodenvervolging in en in de *Uiteenzetting der zaak [Alfons Coppens]*, zoals opgesteld door de substituut van de Krijgsauditeur, kwam dat aspect helemaal niet ter sprake ⁷⁰.

Minstens zes jodenjagers trachtten zich ontoerekeningsvatbaar te laten verklaren, via psychiatrisch onderzoek, met name Karel Maes, Alfred Van Malder, André Laureys, René Bollaerts, Piet Verhoeven en Lode Janssens. De psychiatrische rapporten leren iets over de psyche van de jodenjagers, maar het lijkt ons voorbarig hun karakteristieken te vergelijken als typisch voor alle jodenjagers. Maes, Van Malder en Laureys waren duidelijk minder begaafde, labiele persoonlijkheden, op zoek naar erkenning en affirmatie en zeer gemakkelijk beïnvloedbaar (“zeer suggestibel”). In SS-uniform (en bijhorende wapendracht) lieten ze alle morele remmingen varen ⁷¹. Datzelfde uniform zorgde ervoor dat Maes en Van Malder zich van hun schuchterheid en in zichzelf gekeerd zijn konden ontdoen. “Maes”, aldus psychiater Charles Andersen, “leefde steeds in engste familiekring en placht tot het oorlogsbegin enkel met zijn ouders uit te gaan. Deze hadden zich aangesloten tot een maatschappij voor sociaal verkeer om een zeker mondain leven te genieten. Doch als SS-man ontpopte hij zich en trachtte hij zich te affirmeren als man van daad. Hij durfde het toen meisjes aan te spreken”. Na de oorlog, tijdens zijn gevangenschap, herviel hij in zijn oude patroon: “Deze kleurloze personaliteit blijft in zichzelf gekeerd, in een dromerige onbenulligheid” ⁷².

René Bollaerts was wel begaafd, maar ook hij werd getypeerd als “schuwt de buitenwereld, zoekt eenzaamheid, gebrek aan doorzettingsvermogen”. Naast “drang tot zelfoverschatting” en “bofferij” was eveneens “gebrek aan doorzettingsvermogen” een sleutelbegrip in het psychiatrisch rapport van André Laureys. Over Karel Maes luidde het in gelijkaardige termen dat hij “gemakzuchtig” was en “iedere krachtinspanning vermijdt”. Alfred Van Malder van zijn kant was niet alleen schuchter – in zijn kindertijd was hij “steeds angstig en schrok voor ieder geluid” –, maar tevens uiterst opvliegend en “voor nietigheden jaloers”: “voor het minst was hij getergd” ⁷³.

Even impulsief en driftig als Alfred Van Malder was Piet Verhoeven. Hij was het type van de eeuwige, zich steeds benadeeld voelende querulant en mythomaan: “Hij liegt,

⁷⁰ PV van verhoor Alfons Coppens, 17.5.1946 en *Uiteenzetting der zaak [Alfons Coppens]*, 16.8.1947 (*Idem*, Dossier Alfons Coppens).

⁷¹ Over de aantrekkingskracht van uniform en wapens op “men and women ‘just like us’”: JOANNA BOURKE, *An intimate history of killing. Face to face killing in 20th century warfare*, z.pl., 1999, p. 1-31 en *passim*.

⁷² Deskundig verslag psychiater Charles Andersen inzake René Bollaerts, 28.1.1947, en Deskundig verslag psychiater P. Borremans inzake André Laureys, 5.5.1947 (Auditoraat-Generaal, Dossiers René Bollaerts en André Laureys); Deskundige verslagen psychiater Charles Andersen inzake Karel Maes en Alfred Van Malder, resp. z.d. en 16.8.1947 [*Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossiers Karel Maes en Alfred Van Malder)].

⁷³ *Ibidem*.

zohaast hij spreekt”. In tegenstelling tot Van Malder en Co was hij echter meer dan gemiddeld begaafd en allesbehalve schuchter. Hij was integendeel de vlotte man van de wereld die graag opschepte – tevens een karaktertrek van André Laureys – en steeds in het middelpunt van de belangstelling wou staan. De oorlogsomstandigheden en de gelegenheid om in uniform te paraderen waren hem als het ware op het lijf geschreven. “Op straat wil hij zijn macht tonen. (...) Hij voelt zich man, heerser, leider : mensen hebben schrik voor hem, dat wil hij, dat geniet hij”. Behalve voor zijn dochter waren gevoelens van tederheid hem vreemd. “Daarbuiten is hij volkomen ongevoelig en onverschillig. Er is zelfs een onbewuste haat in hem tegen al het menselijke, een instinctief verlangen zijn medemens te benadelen, te pijnigen”⁷⁴. Ook Karel Maes had een totaal gebrek aan empathie voor zijn medemens : “Ethische bekommernissen kent hij niet, nu nog blijft hij onverschillig aan alle oorlogsgebeurtenissen”⁷⁵.

In de gevangenis veranderde van de ene dag op de andere de hautaine, brutale oorlogshouding van Alfred Van Malder, Karel Maes, René Bollaerts, André Laureys en Piet Verhoeven. Ze toonden zich als een brokje ziellose ellende, gepaard met zogenaamde hysterische aanvallen. Zo leed Bollaerts in het Interneringscentrum Hemiksem “aan zenuwcrisissen die hij wil doen voordoen als epileptische aanvallen”. Ook jodenjager Lode Janssens liet zich in zijn psychiatrisch rapport voor een epilepticus doorgaan. Toen Bollaerts’ tactiek niet lukte “schold hij het personeel op grofste wijze uit”. En over Verhoeven luidde het : “En nu opgesloten in de gevangenis doet hij zich voor als een ellendig wrak. Hij weent en klaagt bij iedere ondervraging. Hij simuleert alle ziekten. Hij is kruipend, vleierig”. Het mocht echter allemaal weinig baten. Met uitzondering van Laureys werden allen in eerste aanleg tot de doodstraf veroordeeld⁷⁶.

Jodenjager Emiel Janssens liet weliswaar geen psychiatrisch onderzoek uitvoeren, maar hij stortte al evenzeer volledig in. “Janssens”, aldus de substituut van de Antwerpse Krijgsauditeur, “is voor alles een lafaard. Wreed toen hij tegen weerloze personen mocht optreden, tranerig wanneer hij met talrijke getuigen geconfronteerd wordt die hem zijn schandelijk verleden herinneren. Hij heeft de kracht niet meer om voet bij stek te houden, om cynisch te ontkennen, om anderen als leugenaars te laten doorgaan. Eerst een schuchtere ontkenning, maar wanneer nieuwe bewijzen worden aangebracht, valt zijn wilskracht in duigen en schreit hij dat hij het zo niet bedoeld had”. Felix Lauterborn was daarentegen zowat de enige jodenjager die na de oorlog geen krimp gaf. Het tegendeel

74 Deskundig verslag psychiater Charles Andersen inzake Pieter Verhoeven, 19.2.1946 (Auditoraat-Generaal, Dossier Petrus Verhoeven).

75 Deskundig verslag psychiater Charles Andersen inzake Karel Maes, z.d. [*Idem*, Dossiers Frans Packet en konsoorten (Dossier Karel Maes)].

76 Resp. Brief bestuurder Interneringscentrum Hemiksem aan substituut Krijgsauditeur, 14.11.1945 en Deskundig verslag psychiater Charles Andersen inzake Pieter Verhoeven, 19.2.1946 (*Idem*, Dossiers René Bollaerts en Petrus Verhoeven).

was waar, zo merkte de substituut op: “nu ter zitting, beticht van misdaden die niet door een enkel man schijnen kunnen gepleegd te zijn, [neemt] hij nog steeds een tartende en cynische houding aan tegenover degenen die destijds zijn slachtoffers waren”⁷⁷. Zowel Janssens als Lauterborn werden tot de doodstraf veroordeeld.

Alle (niet bij verstek) ter dood veroordeelde SS'ers gingen in hoger beroep, waarop van het overgrote deel hun straf in levenslang werd omgezet. Tot de uitzonderingen behoorden de jodenjagers Frans Packet, Emiel Janssens, Felix Lauterborn, Alfred Van Malder en Piet Verhoeven en de *Dolmetschers* Gustave Fortan en Jan Van Schoor, van wie de doodstraf behouden bleef. Dat was ook het geval voor de algemene leiders van de SS Jef François, Raf Van Hulse en Tony Van Dijck. Geen van hen werd effectief geëxecuteerd. Jodenjagers Karel Maes en Pieter Storms zagen in beroep hun doodstraf in 20 jaar gevangenis omgezet. Voegen we eraan toe dat Frans Dillen, medestichter van de Algemeene SS-Vlaanderen en, volgens *Vlaanderen in uniform*⁷⁸, in 1941 Antwerps Stormbanleider, tot zes jaar werd veroordeeld.

Het gros van de in onze uiteenzetting vermelde SS'ers en jodenjagers kwam reeds in 1951 (voorwaardelijk) vrij, met andere woorden tijdens de homogene CVP/PSC-regering Joseph Pholien, met Ludovic Moyersoën als minister van Justitie. Voordien waren reeds onder meer de jodenjagers André Laureys, Jos Remacle, Roger Van den Eynde en Albert Van Daele (voorwaardelijk) uit de gevangenis ontslagen, evenals Frans Dillen en Seraf Trio. Zo zat Laureys na zijn vonnis welgeteld één maand vast. Op 17 juli 1947 besloot de verantwoordelijke van de psychiatrische afdeling van de Antwerpse gevangenis Laureys “op proef onder voorwaarden” in vrijheid te stellen. In 1952 kwam *Dolmetscher* Jan Van Schoor vrij. Een jaar later mochten ook jodenjager Frans Packet – omwille van “gezondheidsredenen” – en jodenjager René Bollaerts de gevangenis verlaten. In 1955 volgde *Dolmetscher* Luc Remacle. Jodenjager Felix Lauterborn overleed op 2 november 1956 in de Leuvense gevangenis, allicht tengevolge van een hartaanval. Jodenvervolger Oswald Pulinck kwam in 1958 (voorwaardelijk) vrij, jodenjager Piet Verhoeven en *Dolmetscher* Gustave Fortan in 1961, Alfred Van Malder in 1962. Jodenjager Emiel Janssens kon – omwille van “gezondheidsredenen” – in 1963 de gevangenis verlaten. De algemene leiders van de SS Jef De Langhe en Raf Van Hulse kwamen in 1951 (voorwaardelijk) vrij, Jef François in 1952 en Tony Van Dijck in 1962. Na verloop van tijd werd een groot aantal jodenjagers-SS'ers in eer hersteld: Jules Bosmans, Fonne Coppens, Gaston De Brandt, Marcel Eeckhout, Emiel Janssens, de gebroeders Jos en Luc Remacle, Pieter Storms, Karel Van Vlerken, Jan Verhaert. Dat was ook het geval voor onder meer de Algemeene SS-medestichters Jef De Langhe en Frans Dillen.

⁷⁷ Uiteenzetting der zaak [Emiel Janssens] en Uiteenzetting der zaak [Felix Lauterborn], 13.2.1947 (*Idem*, Dossiers Felix Lauterborn en konsoorten).

⁷⁸ JAN VINCK, *Vlaanderen in uniform...*, dl. 4, p. 341.

VIII. Besluit

Toen de Joden niet meer bereid waren om zich vrijwillig aan te geven, ging de Sipo-SD vanaf de zomer van 1942 tot razzia's over. De Sipo-SD handelde niet in een maatschappelijk vacuüm. Aangezien ze een permanent gebrek aan mankracht had, beriep ze zich op andere instanties, niet alleen Duitse maar ook Belgische. Langs Duitse kant was er van meet af aan de hulp van de *Feldgendarmarie*, die afhing van de *Militärverwaltung*. Langs Belgische zijde trachtte de Sipo-SD de lokale politie in te schakelen. In Antwerpen lukte dat, met als resultaat dat de Antwerpse politie in augustus 1942 bij drie razzia's

• Jodenjager René Bollaerts en kind.
(Foto Auditoraat-Generaal)

'en bloc' werd ingezet. Ook tijdens de razzia van 11 september 1942 was er op bepaalde vlakken nauwe samenwerking met de Antwerpse politie. Later werden nog regelmatig individuele Antwerpse politieagenten 'gevoerd' om mee te werken aan het oppakken

- Moeder en kind, slachtoffers van de bende van Lauterborn. Begin 1943 werden Sipa Sipasarna en haar kindje, "van een christen jongen", door Felix Lauterborn, Pol Martens, Emiel Janssens en René Bollaerts in de Offerandestraat 116 aangehouden. Zoals steeds had Lauterborn na de oorlog geen moeite om zijn aandeel in de aanhouding te erkennen: "Ik herinner mij de feiten". De foto werd na de bevrijding door de niet-Joodse eigenares van Sipasarna's appartement, de 42-jarige Elisa Kieken, aan het Belgisch gerecht bezorgd. Hoe het verder met Sipasarna en haar kind afliep, is niet bekend. (Foto Auditoraat-Generaal)

van Joden. Dat betekent dat de Antwerpse politie medeverantwoordelijk was voor de arrestatie van meer dan 3.000 Antwerpse Joden ⁷⁹.

Vanaf omstreeks 20 september 1942 beriep de Sipo-SD Antwerpen zich op SS'ers van de Stormban Antwerpen. In de medewerking van de Antwerpse SS'ers kunnen *grosso modo* vier fases worden onderscheiden. In een eerste fase werd de SS-Stormban Antwerpen, samen met leden van de Sipo-SD en *Feldgendarmarie*, 'en bloc' ingezet. Dan volgde een eerder 'chaotische fase', waarbij Vlaamse SS'ers eerder op eigen houtje leken te handelen. In een derde fase beriep de Sipo-SD zich op een 20-tal Vlaamse SS-vrijwilligers en enkele van hun kaderleden. Tijdens de laatste fase werd een beroep gedaan op vier SS-vertrouwelingen, in samenwerking met Felix Lauterborn en de Sipo-SD (*Dienststelle* Holm). Hoeveel Joden die SS'ers in totaal aanhielden, dient nog nader onderzocht.

In totaal vermeldden we in de loop van ons verhaal een 40-tal Antwerpse jodenjagers-SS'ers, inclusief een aantal *Dolmetschers* van de Sipo-SD Antwerpen. Wanneer we het profiel van de Antwerpse jodenjagers-SS'ers bekijken en het vergelijken met dat van de leden van de Colonne Henneicke in Nederland, zoals bestudeerd door de Nederlandse onderzoeksjournalist Ad Van Liempt, valt het volgende op ⁸⁰. De gemiddelde leeftijd van de leden van de Colonne Henneicke was ongeveer 40 jaar. Die van de Antwerpse jodenjagers-SS'ers was beduidend lager, ongeveer 27 jaar. Net zoals in Nederland vielen de Antwerpse jodenjagers-SS'ers niet zomaar uit de lucht. Een meerderheid was reeds voor de oorlog in (Vlaams-nationalistische) Nieuwe Orde-gezinde en anti-Joodse kringen terug te vinden. Indicatief is ook dat 30 à 40 % van de Antwerpse jodenjagers-SS'ers haast onmiddellijk na haar stichting, in de periode oktober-december 1940, tot de Algemeene SS-Vlaanderen toetrad.

Qua vooroorlogse politieke netwerken is er een duidelijke band met het in 1931 opgerichte Verdinaso aan te treffen. Niet minder dan 32 à 35 % van de Antwerpse jodenjagers-SS'ers kwam uit die beweging, of had er minstens een uitgesproken sympathie voor. In feite hoeft dat niet echt te verwonderen. Enerzijds kan het Verdinaso zowat als de 'heraut' van het antisemitisme in het Vlaams-nationalisme worden beschouwd. Anderzijds oefende de SS (en de daarbij aanleunende / aansluitende DeVlag) sowieso een bijzondere aantrekkingskracht uit op oud-dinaso's ⁸¹. Daarnaast was een aantal SS'ers

79 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 592-630; ID., "Augustus 1942. De jodenvervolging in Borgerhout en de medewerking van de lokale politie", in *Les Cahiers de la Mémoire contemporaine*, nr. 4, 2002, p. 99-146; ID., *Étrangers dans la cité. Anvers et ses Juifs (1880-1944)*, Brussel, 2005, p. 729-730 en 751.

80 AD VAN LIEMPT, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar Joden, 1943*, Amsterdam, 2002, p. 313-332. Zie ook : LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 742-744.

81 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 290-297 en *passim*; KURT RAVYTS, "Het Verdinaso (Verbond van Dietse Nationaalsolidaristen) in Tielt", in *De Roede van Tielt. Driemaandelijks Heemkundig*

voordien in het VNV actief geweest of in extreem nazi-gezinde Vlaams-nationalistische splinterpartijtjes.

Het Nieuwe Orde-gezinde (katholieke) Vlaams-nationalisme van de jaren 1930 was exclusief. Het had de klemtoon gelegd op “afstamming” als criterium voor “volksgeenootschap”, wat de uitsluiting van “niet-volksgenoten” impliceerde. Dat had de legitimering geboden voor het onderscheid tussen ‘Wij’ en ‘Zij’. ‘Zij horen hier niet, Wij wel’. ‘Joden buiten !’. Die vorm van nationalisme riep eindelijk tot de actie op, tot vitalisme, maar dan wel ten koste van de ‘Andere’. Tijdens de oorlog werden geleidelijk alle remmen losgelaten ⁸².

Moelijker is het om de vooroorlogse sociaal-culturele netwerken bloot te leggen. Vast staat in elk geval dat een aantal Antwerpse jodenjagers-SS’ers elkaar reeds voor de oorlog kende. Middens als de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten (en bijvoorbeeld bepaalde sportverenigingen) verdienen daarbij nader onderzoek. Opvallend voor de Antwerpse jodenjager-SS’ers was inderdaad het relatief grote aantal leden met enige artistieke aanleg en interesse; een groep die bij de Nederlandse Colonne Henneicke leek te ontbreken. Vermeld dient ook dat meer dan de helft van de jodenjagers-SS’ers officieel gehuwd was en verscheidenen één of twee kinderen hadden.

Alhoewel meerderen enkel lager onderwijs hadden genoten, leek de scholingsgraad van de Antwerpse jodenjagers-SS’ers hoger dan die van de leden van de Colonne Henneicke. Vanuit professioneel oogpunt viel het op dat de *lagere* bedienden onder de Antwerpse jodenjagers-SS’ers de toon aangaven, terwijl bij de Nederlandse jodenjagers alle types kantoor- en handelsbedienden vertegenwoordigd waren, evenals kleine ondernemers. Bij de Colonne Henneicke was het aantal fabrieks- en bouwvakarbeiders gering. Bij de Antwerpse jodenjagers-SS’ers leek die groep zelfs volledig afwezig, laat staan dat we er segmenten van het ‘lompoproletariaat’ in terugvonden. In die zin weken de Antwerpse SS’ers ook af van het profiel dat historicus Bart Crombez gaf van de SS-leden van de Oost-Vlaamse Stormen Aalst en Gent, waarvan niet minder dan 30 % tot de arbeidersklasse behoorden ⁸³.

Tijdschrift, (27ste jg.) sept. 1996 nr. 3, p. 168-170. Ravyts (p. 168-169) citeert een oud-dinaso uit Tielt (West-Vlaanderen) : “In de Germaanse SS-Vlaanderen zag ik de discipline en de orde van de DMO [Dinaso Militanten Orde]. Het VNV achtte ik te lauw. (...) Bovendien was ik ook sterk aangetrokken door de Rijksgedachte die ik in de DeVlag terugvond. Wij dinaso’s hadden geleerd om grootschalig te denken en konden ons niet verzoenen met het particularistisch, klein-burgerlijke nationalisme van het VNV”.

82 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 741-742, 744 en *passim*. Zoals de Nederlandse socioloog Ton Zwaan terecht opmerkt, houdt “het nationalistisch wij-gevoel [het nationalisme als sentiment] zowel een positief sentiment van verbondenheid als een negatief sentiment van uitsluiting in, het kan tegelijkertijd sentiment én ressentiment [rancune] zijn” (TON ZWAAN, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*, Amsterdam, 2001, p. 382-383).

83 BART CROMBEZ, “De Algemene SS-Vlaanderen”, in *Bijdragen Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 17, 1995, p. 200-201. Vgl. RUDI VAN DOORSLAER, “Gentenaars in de Interna-

Aangezien een meerderheid reeds voor de oorlog in Nieuwe Orde-gezinde en uitgesproken anti-Joodse, nazi-gezinde organisaties had gemiliteerd, waren de jodenjagers-SS'ers geen 'doetjes'. Toch waren ze evenmin 'canaillie'. De overgrote meerderheid had – afgezien van hier en daar enkele kleinere vergrijpen als vervoersovertredingen – een blanco strafregister. Even kenmerkend is dat de meerderheid (ongeveer 60 %) zich "Rooms-katholiek" noemde en dat nog eens minstens 20 % een uitgesproken katholieke achtergrond had. Alhoewel een aantal wel onder de economische crisis van de jaren 1930 zal hebben geleden, leek het – in tegenstelling tot de Colonne Henneicke – niet om geboren 'losers', 'schlemielen' te gaan. Een aantal kon trouwens in geval van nood terug thuis in het familiebedrijf terecht. Kortom, de Antwerpse jodenjagers kwamen niet uit buiten-maatschappelijke sociale groepen, maar leken in vele opzichten net heel 'gewone' 'kleine luyden', met een kleinburgerlijke achtergrond.

Bij degenen die bij het begin van de bezetting zonder werk zaten, dient bovendien steeds de vraag gesteld of dat niet eerder een gevolg was van karakteriële elementen dan wel van economische. Meerderen leken inderdaad het karakter te vertonen van eeuwige, steeds verongelijkte, extreem egocentrische querulanten, die moeilijk in de hand te houden waren. De oorlog zette bij hen al vrij snel een verzuwingsproces op gang. Aanvankelijk beperkte men zich nog hoofdzakelijk tot het vernietigen van materiële zaken (zie de Antwerpse 'pogrom' van april 1941), nadien ging men ook Joden oppakken, waarbij het geweld niet werd geschuwd. Voor de Antwerpse jodenjagers-SS'ers waren Joden geen mensen, maar lieden die mochten worden verklikt, van de trappen gerold en vervolgens in propvolle vrachtwagens gestopt. De kinderen – baby's inclusief – werden bij gelegenheid letterlijk achternaageworpen⁸⁴.

Die houding van de Antwerpse jodenjagers sloot ook aan bij hun inbedding in het extreme, exclusieve nationalisme. Of, zoals de Nederlandse socioloog Ton Zwaan het in zijn beschouwingen over nationalisme en geweld stelt: "Mensen die tot andere 'naties' behoren, zijn in de perceptie van velen 'heel verschillend'. (...) Dat zij erkend worden als gelijkwaardige mensen is niet vanzelfsprekend, vaak worden zij niet of in mindere mate als zodanig beschouwd. Door de minder sterke identificatie is de gevoeligheid voor hun lotgevallen en hun leed dienovereenkomstig veelal geringer dan voor de lotgevallen en het leed van degenen die beschouwd worden als 'eigen mensen'. Het is evenmin vanzelfsprekend dat zij met hetzelfde geciviliseerde gedrag tegemoet getreden worden

tionale Brigaden. Motivaties voor het vrijwilligerschap in een politiek-militair konflikt", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 6, 1980, p. 190-192; ID., "Tussen wereldrevolutie en Joodse identiteit. Joden uit België in de Spaanse burgeroorlog", in *Bijdragen. Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 17, 1995, p. 77-80.

84 Over de mechanismen die het mogelijk maken dat 'gewone' mensen tot radicale geweldpleging overgaan, zie: ABRAM DE SWAAN, "Discivilisatie, massale uitroeiing en de staat", in *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 6 [1999], p. 289-301.

als leden van de eigen groep”⁸⁵. Zoals het voorbeeld van de Antwerpse jodenjagers aantoonde, kon de combinatie van een dergelijk nationalisme met een oorlogssituatie tot een ‘moorddadige cocktail’ leiden.

De Antwerpse jodenjagers-SS’ers deden hun taak vrijwillig en werden er niet voor betaald. Dat staat in tegenstelling tot de leden van de Colonne Henneicke, die per opgepakte Jood ‘kopgeld’ kregen en door hun leiders al eens onder druk werden gezet. Toch waren de Antwerpse jodenjagers-SS’ers allerminst ‘idealist’. Ter compensatie stalen ze letterlijk als de raven. In die zin waren ze net als de leden van de Colonne Henneicke belust op macht en welstand. De oorlogsomstandigheden krikten onmiskenbaar het ego van een aantal Antwerpse jodenjagers-SS’ers op.

Algemeen kan worden gesteld dat na de oorlog het gerechtelijk onderzoek naar de jodenvervolging in België niet ten gronde werd gevoerd. Dat lag mede aan het feit dat een extreme minderheid van de Joodse slachtoffers de kampen overleefde, waardoor heel wat belangrijke getuigenissen verdwenen. Toch kan men zich de vraag stellen of dat ook niet iets te maken had met de Antwerpse ‘specificiteit’. In een eerste fase had ook de Antwerpse politie aan de jodenrazzia’s meegeholpen, waardoor na de oorlog het aspect jodenvervolging in Antwerpen allicht uiterst (politiek) gevoelig lag. Alhoewel daarover nog verdere opzoekingen dienen te worden verricht, is het duidelijk dat – vanuit het oogpunt van de Antwerpse lokale autoriteiten – in Antwerpen zowat iedereen ‘boter op het hoofd’ had. Een doorgedreven gerechtelijk onderzoek had inderdaad ook naar een onderzoek moeten leiden over de verantwoordelijkheid van Antwerps hoofdcommissaris Jozef De Potter, Antwerps procureur des konings Edouard Baers en Antwerps burgemeester Leon Delwaide. De Antwerpse Krijgsauditeur, Herman Sabbe, besloot uiteindelijk, op 23 november 1945, om niet tot een dergelijk onderzoek over te gaan. Hij vond een grondig uitspitten van de problematiek rond de deelname van de Antwerpse politie aan de jodenrazzia’s “uiterst kies” (i.e. ‘te kies’) : enerzijds waren er – vanuit het oogpunt van de hiërarchische eindverantwoordelijkheid – te veel partijen bij betrokken, anderzijds zou een dergelijk onderzoek ook consequenties hebben gehad voor de politie- (en rijkswacht-)korpsen in andere steden⁸⁶.

Door hun verregaande collaboratie gaven de Antwerpse autoriteiten als het ware het ‘alibi van het voorbeeld’⁸⁷. Dat leidde er enerzijds toe dat de Joodse gemeenschap in Antwerpen op weinig solidariteit van de lokale omstanders kon rekenen. Anderzijds leek het optreden van de Antwerpse autoriteiten aan sommige jodenjagers

⁸⁵ TON ZWAAN, *Civilisering en decivilisering...*, p. 383-384.

⁸⁶ NICO WAUTERS, “Een delicaat probleem: het Antwerpse politiekorps en de naoorlogse gerechtelijke afwikkeling (1944-1946)”, in RUDI VAN DOORSLAER (red.), MICHAËL AMARA, EMMANUEL DEBRUYNE, FRANK SEBERECHTS & NICO WOUTERS, *De Belgische overheden en de jodenvervolging- en deportatie. Tussentijds verslag. September 2005*, Brussel, 2005, p. 76-77.

⁸⁷ De term ‘alibi van het voorbeeld’ ontleenden we aan Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom. 1940-1945*, dl. 2, ’s Gravenhage, 1965, p. 127.

- Jodenjager Jules Bosmans tijdens zijn naoorlogs gerechtelijk onderzoek. Hij was zowat de beste tussenoorlogse hordeloper die België gekend heeft. In 1936 haalde hij op de Olympische Spelen in Berlijn de halve finale. Bij het begin van de bezetting richtte hij, samen met collega-jodenjager Jan Verhaert, de Vlaamse Atletiekbond op. Aanvankelijk tot de doodstraf veroordeeld, werd zijn straf later in levenslang omgezet. In 1951 kwam hij (voorwaardelijk) vrij en in 1973 werd hij in eer hersteld.

(Foto Auditoraat-Generaal)

- Jodenvervolger Oswald Putinckx tijdens zijn naoorlogs gerechtelijk onderzoek. Voor de oorlog was hij lid van het Jongdinaso. Vertaler-briefwisselaar van beroep, werd hij boekhouder bij de SS. Aanvankelijk tot de doodstraf veroordeeld, werd zijn straf later omgezet in levenslang. In 1958 kwam hij (voorwaardelijk) vrij.

(Foto SOMA)

‘extra-gemoedsrust’ te verlenen. Tijdens het naoorlogs gerechtelijk onderzoek verklaarde jodenjager Emiel Janssens: “Op bevel van [August] Schollen zijn wij dan met 20 Algemeene SS-leden afgecommandeerd geworden ons naar de SD te begeven om daar het werk te verrichten dat zij er ons zouden geven. (...) Op dat ogenblik had ik ook vernomen dat de stedelijke politie tot massa-aanhoudingen van Joden overgegaan waren. Deze had hierin samengewerkt met de *Feldgendarmarie* en de GFP [*Geheime Feldpolizei*]. (...) Dit stelde mij gerust en ik verkeerde in de mening dat ik geen anti-nationale daad ging stellen door mij ter beschikking te houden tot 1943”⁸⁸.

88 PV van verhoor Emiel Janssens, 3.11.1945 (Auditoraat-Generaal, Dossiers Lauterborn en konsoorten). Vgl. wat Ton Zwaan (*Civilisering en decivilisering...*, p. 388) over de situatie in Nederland zegt, waar ca. 76 % van de Joodse gemeenschap werd gedeporteerd: “In het actief meewerken van Nederlanders aan de vervolging van de Nederlandse Joden in de oorlogsjaren [waaraan eveneens de Nederlandse politie meehielp, L.S.], in de betrekkelijke zwakte van de weerstand die tegen die vervolging geboden is, en in de wijdverbreide onverschilligheid voor hun lot, is iets te onderkennen van de geringere identificatie met mensen die grotendeels als ‘hetzelfde’, maar in de ogen van velen toch als ‘anders’ werden beschouwd”. Zwaan ziet daarin een voorbeeld van de soms ijle grens tussen enerzijds de eigen civilisatie en remmingen voor geweld en anderzijds het extreme uitsluitings-nationalisme, waarvan geweld een essentieel onderdeel is.

Ongeveer 70 % (van de niet bij verstek veroordeelde) Antwerpse jodenjagers-SS'ers en *Dolmetschers* kwam ten laatste in 1951 (voorwaardelijk) vrij. Talrijke jodenjagers-SS'ers werden later in eer hersteld, meer bepaald ongeveer een derde van de niet bij verstek veroordeelden⁸⁹. Desondanks leken er, in tegenstelling tot Nederland, nog decennia na de oorlog nauwelijks Antwerpse jodenjagers-SS'ers te zijn die tot enige inkeer aangaande hun activiteiten waren gekomen. Dat had mede te maken met de vrij snelle rehabilitatie van het politieke Vlaams-nationalisme door brede lagen van de anti-collaboratiegezinde katholieke en Vlaamsgezinde opinie, die de collaboratie voorstelde als het werk van idealisten, die enkel in het belang van Vlaanderen hadden willen handelen en niet zomaar te vereenzelvigen waren met de nationaal-socialistische excessen. Die rehabilitatie bood de jodenjagers-SS'ers – en uitgesproken antisemitische collaborateurs in het algemeen – de mogelijkheid om hun medeverantwoordelijkheid aan de jodenvervolgung te verdringen. Hun hele optreden tijdens de oorlog, zo klonk het vaak, wou alleen maar de Vlaamse zaak ten goede komen. De verheffing van het Vlaamse volk was de hoofdbekommernis geweest⁹⁰.

* LIEVEN SAERENS (°1958) is doctor in de geschiedenis (KU Leuven, 1999). Hij was o.m. archivaris bij het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscenrum (KADOC, Leuven). Sinds 2002 is hij onderzoeker bij het SOMA. Hij publiceerde hoofdzakelijk over de houding van de Belgische publieke opinie tegenover de Joden (einde 19de eeuw-ca. 1950). Recent verscheen een Franstalige, herwerkte versie van zijn proefschrift *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, Lannoo, 2000 : *Étrangers dans la cité. Anvers et ses Juifs (1880-1944)*, Brussel, Labor, 2005.

89 In die zin is de bewering, zoals die ten tijde van het decreet-Herman Suykerbuyk van 5 november 1997 de ronde deed, dat enkel 'kleine garnalen' voor eerherstel in aanmerking komen totaal ongegrond [LIEVEN SAERENS, "Antwerpen, de 'stad der vergetelheid'. De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolgung tijdens Wereldoorlog II", in ERIK CORIJN (red.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven ?*, Brussel, 2002, p. 110].

90 LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 752-755; ID., "Antisemitisme", in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 310-316; ID., "Antwerpen, de 'stad der vergetelheid'...", p. 118-124.